

KASPER HANUS

ARCHEOLOGIA
I HISTORIA AZJI
POŁUDNIOWO -
WSCHODNIEJ

OD CZASÓW PRAHISTORYCZNYCH
DO SCHYŁKU ŚREDNIOWIECZA

ARCHAEGRAPH

ŁÓDŹ 2017

ARCHEOLOGIA
I HISTORIA AZJI
POŁUDNIOWO-
WSCHODNIEJ

KASPER HANUS

ARCHEOLOGIA
I HISTORIA AZJI
POŁUDNIOWO –
WSCHODNIEJ

OD CZASÓW PRAHISTORYCZNYCH
DO SCHYŁKU ŚREDNIOWIECZA

ARCHAEGRAPH

ŁÓDŹ 2017

AUTOR:
KASPER HANUS

SKŁAD I PROJEKT OKŁADKI
KAROL ŁUKOMIAK

KOREKTA
ANNA KUBICKA

NA OKŁADCE WYKORZYSTANO FOTOGRAFIE
KAMIENNYCH TWARZY ZDOBIĄCYCH ŚWIĄTYNIE
BAJON W ANGKOR THOM

ISBN 978-83-945719-8-6 (KSIĄŻKA)

ISBN 978-83-945719-9-3 (EBOOK)

ARCHAEGRAPH, ŁÓDŹ 2017

SPIS TREŚCI

WSTĘP	7
-------	---

ROZDZIAŁ 1

OKRES PRAHISTORYCZNY, OD ZASIEDLENIA AZJI POŁUDNIOWO-WSCHODNIEJ DO KOŃCA MEZOLITU	9
--	---

- GEOGRAFIA AZJI POŁUDNIOWO WSCHODNIEJ 9
- PALEOLIT 19
- MEZOLIT 33

ROZDZIAŁ 2

REWOLUCJA NEOLITYCZNA I PÓŻNA PRAHISTORIA	41
--	----

- REWOLUCJA NEOLITYCZNA W KONTYNTENTALNEJ
CZĘŚCI AZJI POŁUDNIOWO – WSCHODNIEJ 41
- EPOKA BRĄZU 54
- EPOKA ŻELAZA DO ROZPOCZĘCIA „INDIONIZACJI”
WCZESNYCH OŚRODKÓW PROTOPAŃSTWOWYCH 77

ROZDZIAŁ 3

OD OKRESU FORMOWANIA SIĘ PIERWSZYCH PAŃSTW DO ZJEDNOCZENIA KAMBODŻY W ROKU 802 N.E.	95
--	----

- „INDIONIZACJA” AZJI POŁUDNIOWO – WSCHODNIEJ 95

- MORSKI SZLAK JEDWABNY I AZJA POŁUDNIOWO –
WSCHODNIA W ŚWIETLE ŹRÓDEŁ ANTYCZNYCH 100
- FUNAN – KUPIECKIE PAŃSTWO W UJŚCIU MEKONGU 110
- FORMOWANIE SIĘ WCZESNYCH ORGANIZMÓW
PAŃSTWOWYCH W INTERIORZE AZJI POŁUDNIOWO
– WSCHODNIEJ 114

ROZDZIAŁ 4

IMPERIUM KHMERSKIE (802 - 1432) 125

- FORMOWANIE SIĘ IMPERIIUM. OD PANOWANIA
DŻAJAWARMANA II DO ZDOBYCIA WIELKIEGO
ANGKOR PRZEZ WOJSKA CZAMPY 125
- ŻŁOTY WIEK IMPERIIUM KHMERSKIEGO ZA
PANOWANIA DŻAJAWARMANA VII (1181 – 1218)
139
- UPADEK ANGKOR I PRZENIESIENIE ŚRODKA
CIĘŻKOŚCI PAŃSTWA KHMERÓW NA OBSZARY NAD
DOLNYM MEKONGIEM 143

BIBLIOGRAFIA 161

SPIS I ŹRÓDŁA ILUSTRACJI 201

Najdawniejsza przeszłość Azji Południowo-Wschodniej nigdy nie znajdowała się w kręgu zainteresowań polskich badaczy. Pod koniec pierwszej dekady XXI wieku, jako nowoprzyjęty student Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, stanąłem więc przed trudnym zadaniem, jakim było samodzielne poszukiwanie literatury na ten niezwykle interesujący temat. Ze względu na ograniczony dostęp do książek oraz artykułów w naszym kraju była to żmudna praca. Dodatkowo te publikacje, które udało mi się zdobyć napisane były w językach obcych. Obecnie, jako doktorant w Instytucie Prahistorii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, sam prowadzę zajęcia oraz praktyki terenowe i widzę wśród swoich młodszych kolegów ten sam zapał. Dlatego też postanowiłem napisać niniejszą książkę, którą traktuję jako wstęp do archeologii i historii Azji Południowo-Wschodniej, pragnąc ułatwić każdemu zainteresowanemu tą tematyką dalsze studia. Synteza ma charakter przyczynkowy, jednak w moim przekonaniu pozwala spojrzeć na przeszłość tej części świata w sposób całościowy, a rozbudowana bibliografia umożliwi pogłębienie studiów nad interesującym czytelnika tematem.

Tekst podzielony został na cztery części, z których każda dotyczy innej epoki. Rozdział pierwszy zaznajamia czytelnika z geografią Azji Południowo-Wschodniej, następnie przybliżone zostały najdawniejsze czasy, sprzed rewolucji neolitycznej. Rozdział drugi przedstawia prahistorię

omawianych ziem od czasu wprowadzenia gospodarki wytwórczej, poprzez epokę brązu, aż po schyłek epoki żelaza. Część trzecia wprowadza w niezwykle burzliwy okres pierwszych wieków naszej ery, kiedy to formowały się ośrodki protomiejskie oraz protopaństwa. Ostatni rozdział opisuje rozwój i upadek Imperium Khmerskiego, które to zdominowało Azję Południowo-Wschodnią doby średniowiecza.

Książka ta została napisana na podstawie mojej rozprawy magisterskiej, obronionej w czerwcu roku 2014. Praca powstała pod kierunkiem profesora Janusza Krzysztofa Kozłowskiego, któremu jestem do zgonnie wdzięczny za wszelką pomoc. Chciałbym również podziękować moim mentorom oraz kolegom z Australii, profesorowi Rolandowi Fletcherowi, doktorom Damianowi Evansowi, Dougaldowi O'Reilly'emu, Wayne'owi Johnsonowi i Louise Shawan za wprowadzenie mnie w świat badań terenowych w Kambodży i Laosie. Wyrazy wdzięczności należą się również moim polskim opiekunom naukowym oraz kolegom, profesorowi Włodzimierzowi Rączkowskiemu, doktorom Jarosławowi Żrałce, Emilii Smagur, Grzegorzowi Kiarszysowii Łukaszowi Banaszkwowi, jak również Lidii Żuk, Mikołajowi Kostyrce, Marcinowi Krzepakowskiemu, Agnieszce Dolatowskiej, Joannie Koczur, Łukaszowi Miskowi, Wojciechowi Ostrwoskiemu oraz innym. Książka ta nie ukazałaby się bez wkładu pracy wydawnictwa ArchaeGraph. Na samym końcu chciałbym podziękować swoim Bliskim za cierpliwość i motywację do pracy.

Autor

OKRES PRAHISTORYCZNY, OD ZASIEDLENIA AZJI POŁUDNIOWO- WSCHODNIEJ DO KOŃCA MEZOLITU

GEOGRAFIA AZJI POŁUDNIOWO-WSCHODNIEJ

Istnieje wiele definicji, według których można nakreślić granicę Azji Południowo-Wschodniej. W najszerszym rozumieniu można opisać ją jako ziemie leżące na południe od Chin oraz na wschód od subkontynentu indyjskiego. Takie położenie sprawiło, że Europejczycy nadali temu regionowi nazwę Indochin, z którymi to identyfikuje się zwłaszcza były francuskie posiadłości kolonialne (fra. Indochinefrançaise) obejmujące współczesny Wietnam, Kambodżę i Laos¹. Obecnie odchodzi się od stosowania tego określenia, ze względu na jego postkolonialny charakter.

Z politycznego punktu widzenia w ramach regionalnej organizacji ASEAN (ang. Association of South-East Asian Nations, pol. Stowarzyszenie Narodów Azji Południowo-Wschodniej) współpracuje ze sobą dziesięć państw członkowskich: Brunei, Filipiny, Indonezja, Kambodża, Laos, Malezja, Mjanma², Singapur, Tajlandia i Wietnam, plus

¹ Brocheux i Hémery 2009.

² Dawniej Birma.

dwa państwa związane z ASEAN – Timor Wschodni i Papua-Nowa Gwinea (Il. 1). Według Organizacji Narodów Zjednoczonych Azja Południowo-Wschodnia obejmuje powyższe kraje z wyłączeniem Papui-Nowej Gwinei³. Granica kulturowa omawianego obszaru jest dużo trudniejsza do zdefiniowania. Największe kontrowersje budzi klasyfikacja Mjanmy, która może być również zaliczana do krajów z kręgu Azji Południowej. Niektórzy badacze⁴ do Azji Południowo-Wschodniej, ze względu na podobieństwa kulturowe, zaliczają również południowe Chiny i Tajwan.

Zasadniczo Azję Południowo-Wschodnią można podzielić na dwie części, różniące się od siebie zarówno geograficznie jak i kulturowo. Pierwsza z nich to głównie buddyjska, kontynentalna Azja Południowo-Wschodnia (eng. Mainland Southeast Asia), w skład której wchodzi Kambodża, Mjanma, Laos, Tajlandia i Wietnam. Druga zaś jest częścią wyspową (eng. Maritime Southeast Asia), która obejmuje Brunei, Filipiny, Indonezję, Malezję, Singapur oraz Timor Wschodni, gdzie dominującym wyznaniem jest islam.

Warto również zwrócić uwagę na nową definicję, zaproponowaną przez holenderskiego historyka Willema van

³ ONZ 2009.

⁴ np. Sherratt 2004, s. xxiii.

Schendel⁵ - zomia. Nazwa ta, pochodząca od słowa *zomi* oznaczającego w językach tybetańsko-birmańskich interior, odnosi się do terenów górzystych rozdzielonych dolinami wielkich rzek Azji Południowo-Wschodniej, zamieszkałych przez ludy górskie językowo i kulturowo odmienne od mieszkańców nizin. James Scott⁶ zwraca uwagę na unikalny charakter Zomii jako największego na świecie obszaru, którego mieszkańcy nie zaadoptowali nowoczesnego modelu państwa.

Azja Południowo-Wschodnia znajduje się w strefie klimatu tropikalnego⁷. Jej kontynentalna część obejmuje dwie strefy klimatyczne wg. Klasyfikacji Köppena: Am – klimat tropikalny monsunowy i Aw – klimat tropikalny z podziałem na porę deszczową oraz suchą, zwany również klimatem sawann. Klimat tropikalny monsunowy obejmuje jedynie niewielkie skrawki wysoko położonych terenów Gór Kardamonowych (khm. ដំរីភ្នំក្រវាញ) w południowej Kambodży, Gór Annamskich (vie. DãyTrùngSơn) na granicy wietnamsko-laotańskiej i Gór Tenesserimskich (tha. ทิวเขาตะนาวศรี; bur.တနင်္သာရီ တောင်တန်း) na pograniczu Tajlandii oraz Mjanmy. Klimat ten charakteryzuje się średnią temperaturą każdego miesiąca powyżej 18°C, jak również podziałem na porę suchą i deszczową⁸. W od-

⁵ Schendel 2002.

⁶ Scott 2009.

⁷ McKnight i Hess 2000, s. 205-208.

⁸ McKnight i Hess 2000, s. 208.

różnieniu od klimatu Aw⁹ różnica pomiędzy porami nie jest aż tak drastyczna.

Większość kontynentalnej Azji Południowo-Wschodniej znajduje się w strefie klimatu tropikalnego z podziałem na porę deszczową i suchą, inaczej nazywanego tropikalnym klimatem sawann, oznaczonym w klasyfikacji Köppena jako Aw¹⁰. Cechą tego klimatu jest wysoka średnia temperatura, powyżej 18°C dla każdego miesiąca, jak również wyraźny podział na porę suchą i deszczową. Opady w najsuchszym miesiącu wynoszą poniżej 60mm, a ich proporcja do opadów rocznych powinna wynosić mniej niż $100-x/25$ gdzie x odpowiada całkowitym opadom rocznym w mm. Dualistyczny podział na porę suchą oraz deszczową związany jest z monsunowym układem wiatrów¹¹. Wiatry monsunowe powstają wskutek odmiennego nagrzewania się powierzchni stałego lądu i oceanu. W czasie monsunu letniego wiatry wieją znad wody w kierunku lądu, przynosząc wilgotne powietrze oraz opady. Natomiast zimą układ ten odwraca się i wiatry wiejące od lądu są odpowiedzialne za porę suchą. Długość i miesiąc występowania omawianych pór może się różnić w zależności od długości geograficznej czy odległości od oceanu. Przykładowo dla Kambodży najwięcej opadów przypada w sierpniu i wrześniu, a najsuchszymi miesiącami jest styczeń i luty.

⁹ Klimat tropikalny z podziałem na porę deszczową i suchą.

¹⁰ McKnight i Hess 2000, s. 208-211.

¹¹ Woś 2006.

Szczególne znaczenie w Azji Południowo-Wschodniej, mające niebagatelny wpływ na rozwój kulturowy tego regionu, miały wielkie rzeki z szerokimi dolinami, oddzielone od siebie łańcuchami górskimi (Il. 2). Patrząc na współczesną mapę polityczną można dostrzec, że każde państwo ma swój rdzeń w dolinie jednej z wielkich rzek: Mjanma i rzeka Irawadi (bur. ဧရာဝတီမြစ်), Tajlandia i Menam (tha. แม่น้ำเจ้าพระยา) Kambodża i Laos dzielące między siebie dolinę Mekongu (khm. មេគង្គ; lao. ຕມ່ນ້າຂອງ), jednej z największych rzek Azji, a także Rzeka Czerwona, w dolinie której znajduje się gospodarcze oraz polityczne centrum Wietnamu (vie. SôngHồng).

Tereny w dolnym biegu Mekongu, które obejmowało swoim zasięgiem dawne Imperium Khmerów, można podzielić na trzy odmienne strefy geograficzne¹²: Deltę Mekongu, Nizinę Kambodżańską i Płaskowyż Khorat. Rzeka Mekong pełni rolę magistrali komunikacyjnej łączącej wyżej wymienione rejony. Jest czwartą pod względem długości rzeką Azji, ma swoje źródła na Wyżynie Tybetańskiej, w górach Tangla. W swoim górnym biegu przepływa przez Chiny oraz Laos, a następnie wyznacza granicę pomiędzy tym krajem i Tajlandią, aby po przekroczeniu progów skalnych na granicy laotańsko-khmerskiej rozlać się po szerokiej dolinie zajmującej większą część współczesnej Kambodży i ujść do Morza Południowochińskiego w po-

¹² Coe 2003, s. 21.

łudniowej części Wietnamu. Szczególnie interesujący jest układ Mekong - jezioro Tonlé Sap (khm. ទន្លេសាប). W czasie pory suchej wody z jeziora poprzez około stukilometrowy kanał odpływają do Mekongu, jednak podniesienie się poziomu wód rzeki na początku poru deszczowej odwraca kierunek przepływu. Powoduje to podniesienie się poziomu Tonlé Sap, które kilkakrotnie zwiększa swoją powierzchnię. Fenomen ten ma zarówno znaczenie ekonomiczne, jak i kulturowe. Wezbrane wody jeziorne niosą na pola żyzny muł, a przeciwny prąd tworzy swoistą pułapkę zatrzymującą ryby w jeziorze¹³. Zmiana biegu wody w kanale ma również znaczenie symboliczne. Współcześni Khmerzy obchodzą Święto Wody (khm. បុណ្យអុំទូក) w czasie którego celebryją, między innymi poprzez ceremonialne regaty łodzi wiosłowych, zmianę kierunku prądu w kanale Tonlé Sap. Całkowita powierzchnia dorzecza Mekongu wynosi około 810000 km², a długość 4500 km. Rzeka ma zmienny reżim, średni przepływ przy ujściu to 12-15 tysięcy m³ na sekundę, ale w szczytowym okresie pory deszczowej może wynieść nawet dwa razy więcej. Woda nanosi ogromne ilości mułu, co doskonale ilustruje fakt, że delta rocznie przesuwa się o około trzysta metrów wewnątrz łądu.

Delta Mekongu jest płaską równiną aluwialną przecinaną licznymi odnogami rzeki¹⁴. Obecnie znajduje się

¹³ Northcote i Hartman 2008, s. 621.

¹⁴ Coe 2003, s. 26.

ona w granicach Wietnamu, lecz zamieszkała jest również przez znaczącą mniejszość khmerską, określającą wspomniany rejon Dolną Kambodżą (khm. ខ្មែរក្រម) Obszar ten był pierwszą kolonią francuską w Indochinach, nazywaną Kochinchiną¹⁵. Francuzi, poza nazewnictwem, zmienili również skład etniczny tych ziem. W okresie przed-kolonialnym nieurodzajna, pokryta bagnami Delta była zamieszkała przez nieliczną populację, mówiącą językiem khmerskim. Po przejęciu kontroli nad tym terytorium, rękami wietnamskich imigrantów z przeludnionego Tonkinu¹⁶, Francuzi wprowadzili nowoczesne metody agrotechniczne oraz melioracyjne. Oprócz nadmiaru wody poważną przeszkodą dla rolnictwa były i są cofki wody morskiej zasalające glebę.

Delta Mekongu ma znaczenie strategiczne, ponieważ pozwalała zarówno kontrolować transport w głąb lądu¹⁷, jak również znajdowała się na ważnym morskim szlaku handlowym łączącym Indie z Chinami¹⁸. Dlatego też w rejonie Delt, pod wpływem impulsów z Indii, rozwijały się pierwsze ośrodki proto-państwowe¹⁹.

Płaskowyż Khorat, nazywana również Isan (tha. ภาคอีสาน) obejmuje północny zachód współczesnej Tajlandii. Większość płaskowyżu znajduje się w dorzeczu rze-

¹⁵ Nguyêń 1987.

¹⁶ Północna część Wietnamu, dolny bieg Rzeki Czerwonej.

¹⁷ Obecnie statki morskie mogą dopłynąć do Phnom Penh, stolicy Kambodży.

¹⁸ Smagur i Hanus, *in press*.

¹⁹ patrz. Stark 2004.

ki Mun (tha. แม่น้ำมูล), ważnego dopływu Mekongu. Region ten charakteryzuje się niskim poziomem opadów, co spowodowane jest znaczną odległością od morza, a także położeniem w cieniu opadowym Gór Dangrek (khm. ជួរភ្នំដងរែក). Khorat jest zasadniczo płaską krainą, rozdzieloną na dwie równe części przez biegnące równoleżnikowo wzgórza Phu Phan (tha. ทิวเขาภูพาน). Teren łagodnie opada od Gór Petchabun (tha. ทิวเขาเพชรบูรณ์) oddzielających Khorat od doliny Menamu, w kierunku doliny Mekongu. Średnie miesięczne temperatury wahają się tu pomiędzy 19.6°C a 30.2°C, zaś najwyższa odnotowana wyniosła 43.9°C, a najniższa – 1.4°C. Występują tutaj duże wahania w miesięcznych sumach opadów. Dla przykładu dla stacji meteorologicznej Nakhon Ratchasima, znajdującej się w największym mieście regionu, wartość opadów dla najsuchszego miesiąca (stycznia) wynosi 5,9 mm²⁰, podczas gdy opady w najwilgotniejszym miesiącu (wrześniu) sięgają prawie 222 mm. Roczna suma dla tej stacji meteorologicznej to 1044 mm. Silna erozja sprawiła, że rzeki płaskowyżu płyną przez wąskie i głębokie doliny, co znacząco ogranicza powstawanie żyznych gleb aluwialnych. Z tego też powodu, jak również niskich opadów, obszar ten uznaje się za raczej nieurodzajny, na co wskazuje fakt, że obecnie rejon Isan jest najbiedniejszą częścią Tajlandii.

²⁰ Wszystkie dane meteorologiczne za Amerykańską Narodową Służbę Oceaniczną i Meteorologiczną <http://www.noaa.gov/> [dostęp 2014-03-01].

Największym z omawianych obszarów jest dolina Mekongu z basenem jeziora Tonlé Sap, która znajduje się na terenie współczesnej Kambodży. Stanowiła ona terytorialny rdzeń (zwłaszcza rejon Tonlé Sap) Imperium Khmerów. Dolina Mekongu jest w przeważającej części płaska (Il. 3), jednak stosunkowo często występują tu wzniesienia, które górują kilkadziesiąt metrów ponad otaczający je teren. Przykładem tego typu wzniesień są Wzgórza Kulen w północnej części prowincji Siem Reap w Kambodży. Zarówno w czasach historycznych, jak i współcześnie, z terenów tych dostarczano kamienie budowlane - piaskowce oraz lateryty²¹. Ten drugi występuje przede wszystkim w tropikach i jest szczególnie interesujący. Porowaty kamień, który swoją pomarańczową barwę zawdzięcza tlenkom żelaza, po wydobyciu z ziemi jest stosunkowo miękki i łatwy w obróbce. Dopiero po kilku tygodniach twardnieje, na skutek reakcji chemicznych następujących w kontakcie z powietrzem. Cechy te czynią lateryt bardzo dobrym budulcem.

Dolina Mekongu jest oddzielona od najbliższego akwenu morskiego, Zatoki Tajlandzkiej, wysokimi na ponad tysiąc metrów nad poziomem morza Górami Kardamowymi. Michael Coe²² zwraca uwagę, że prawdopodobnie ta naturalna bariera, jak również brak dogodnych por-

²¹ Należy zwrócić uwagę, że odkrywki laterytu występują również na nizinach.

²² Coe 203, s. 23.

tów²³, spowodowały brak ekspansji morskiej Imperium Khmerskiego. Regularne wylewy sprawiły natomiast, że tereny te są bardzo urodzajne i umożliwiają kilkukrotny zbiór ryżu w ciągu roku. Omawiana dolina znajduje się także w strefie klimatu tropikalnego z wyraźnym podziałem na porę suchą i deszczową, jednak obszar ten jest dużo wilgotniejszy niż położony bardziej na północ płaskowyż Khotan. Roczne opady deszczu dla stacji meteorologicznej w Siem Reap to 1494.1 mm.

Lokalna fauna i flora dostarczała wielu zasobów dla ludzi zamieszkujących ten teren. W lasach tropikalnych żyły liczne gatunki zwierzyny łownej, największą rolę odgrywały jelenie i kilka gatunków małp, takich jak makaki i gibony. W tej części Azji spotykane jest również wiele zwierząt, które zostały udomowione, takie jak słonie indyjskie²⁴ czy wodne bawoły. Dane ikonograficzne oraz etnohistoryczne wskazują ponadto, że polowano na ptaki – zarówno dla mięsa, jak i barwnych piór²⁵. W dżungli żyły także drapieżniki, jak choćby tygrysy i różne gatunki kobry, spełniające istotną rolę w wierzeniach dawnych mieszkańców tego rejonu. Ważne znaczenie w gospodarce miała i nadal ma palma cukrowa. Dostarcza ona bogatego w cukier soku oraz twardego drewna budowlanego, a w okresie histo-

²³ Port Preah Sihanouk, który obsługuje większość współczesnego khmerskiego handlu został, podobnie jak Gdynia, wzniesiony od podstaw w XX wieku.

²⁴ Dzisiaj w Parku Narodowym Gór Kardamonowych w dalszym ciągu występują stada dzikich słoni.

²⁵ Szafar 1971.

rycznym wykorzystywano również jej szerokie liście, na których spisywano teksty.

Cały opisywany powyżej krajobraz jest stosunkowo młody, powstał na początku holocenu. W końcowym okresie epoki lodowcowej ogromne ilości wody uwolnionej z lądolodu doprowadziło do wzrostu poziomu morza i zatopienia znacznych połaci Azji Południowo-Wschodniej, znanej jako Sundaland. Następny podrozdział będzie dotyczył właśnie tego problemu.

PALEOLIT

Bezsprzecznie za kolebkę rodzaju ludzkiego uznaje się Afrykę²⁶. Pierwszym gatunkiem człekokształtnych, który opuścił ten kontynent i rozpoczął kolonizację Starego Świata był *Homo erectus*²⁷. *Homo erectus* (pol. człowiek wyprostowany) charakteryzował się dużą objętością mózgowiczaszki (w stosunku do wcześniejszych człowiekowatych) sięgającą 1250 cm³, szeroką twarzą, uzębieniem morfologicznie typowo ludzkim oraz potężną budową ciała²⁸. Aby znaleźć odpowiedź na pytanie dlaczego *Homo erectus* opuścił Afrykę, należy najpierw zrozumieć krajobraz, w którym egzystował na tym kontynencie. Liczne badania w północno-wschodniej części Afryki, między innymi na etiopskich stanowiskach w dolinie Auzasz²⁹ wykazały,

²⁶ Mallegni 2004, s. 103.

²⁷ Mallegni 2004, s. 114.

²⁸ Kozłowski 1999, s. 39.

²⁹ Asfawet al. 2002; de Heinzelin et al. 1999; Domínguez-Rodrigo et al. 2005.

że *Homo erectus* zamieszkiwał otwarte sawanny z lasami galeriowymi wzdłuż rzek i nad brzegami licznie występujących jezior. Polował on bądź żywił się padliną dużych zwierząt roślinożernych z rodzin koniowatych, krętorogich oraz antylop. Rozwój narzędzi kamiennych pozwalał mu na efektywniejsze pozyskiwanie mięsa i szpiku kostnego.

Niezwykle interesującym jest, że szczątki kostne, znajdujące na terenie Rogu Afryki, są niezwykle podobne do szczątków *Homo erectus* odnajdywanych w Azji Południowo-Wschodniej (wyspa Jawa, Indonezja) i Wschodniej (Chiny)³⁰. Fakt ten może wskazywać, że ekspansja tego wczesnego gatunku ludzkiego miała stosunkowo szybki charakter. Analizując przedstawiony powyżej opis afrykańskiego krajobrazu, w którym rozwijał się *Homo erectus* oraz rekonstruowanego krajobrazu Sundalandu³¹ dochodzi się do wniosku, że tereny te były podobnymi do siebie obszarami trawiastymi, z licznymi wzgórzami, rzekami oraz jeziorami, a także znajdowały się w niedalekiej odległości od morza. Tak więc można przyjąć, że Sundaland swoimi cechami geograficznymi był atrakcyjny dla *Homo erectus*, więc przyciągał osadników. Problemem badawczym pozostaje poznanie drogi, którą przedostał się on z Afryki Północno-Zachodniej do Azji Południowo-Wschodniej. Charles Higham za najbardziej prawdopodobną uważa hipotezę rozprzestrzeniania się tego gatunku

³⁰ Higham 2014, s. 23.

³¹ Dunn i Dunn 1977.

strefą litoralną³². Nowozelandzki badacz zwraca też uwagę na relatywnie niewielką odległość pomiędzy etiopskimi dolinami rzecznyymi, które bezsprzecznie były habitatem *Homo erectus* a kontynentem azjatyckim. Oddzielająca Afrykę (Dżibuti) od Azji (Jemen) cieśnina Bad-el-Mandeb obecnie w najszerszym miejscu ma tylko dwadzieścia km szerokości, ponadto znajduje się w niej kilka wysepek. Biorąc pod uwagę, że w prehistorii istniały okresy o dużo niższym średnim poziomie morza, należy założyć, że przeszkoda ta była zasadniczo łatwa do pokonania. W dalszym etapie wg. Highama *Homo erectus* miał wzdłuż wybrzeża, najpierw Arabii, następnie Subkontynentu Indyjskiego, dotrzeć do Sundalandu (Il. 4).

Niezwykle ważnym pytaniem jest kiedy Azja Południowo-Wschodnia została zasiedlona przez *Homo erectus*. Jako, że tereny te były i są obszarem aktywnym wulkanicznie, pozwala to na precyzyjne datowanie jednostek stratygraficznych związanych z aktywnością wulkaniczną metodą argonową, inaczej nazywaną $^{40}\text{Ar}/^{39}\text{Ar}$. Podobnie jak w przypadku Afryki Wschodniej, korelacja warstw archeologicznych z pozostałościami dawnych erupcji jest możliwa³³. Za najstarsze szczątki człękoksztalnych, uznawane również za najwcześniejsze poza Afryką, uchodzi fragment czaszki z Perning na wschodniej Jawie³⁴. Fragment czaszki należący do osobnika zmarłego przed drugim

³² Higham 2014, s. 23-24.

³³ Higham 2014, s. 24.

³⁴ Huffman et al. 2006.

rokiem życia, w wyniku najnowszych badań jest datowany na około 1.49 miliona lat temu³⁵, a badania izotopowe wykazały, że żył on w strefie litoralnej. Ważnym stanowiskiem, ze względu na długą sekwencję stratygraficzną, jest Sangiran. Najstarszy fragment szkieletu *Homo erectus*, prawdopodobnie część potylicy, pochodzi z warstwy, której datowanie nie jest pewne. Istnieją przesłanki, że osobnik, do którego należała wyżej wymieniona kość, żył około 1,51 miliona lat temu³⁶. Najmłodsze fragmenty szkieletów odnajdywane na tym stanowisko pochodzą z okresu około miliona lat temu.

Dla zrekonstruowania krajobrazu, w którym żył *Homo erectus* przeprowadzono liczne prace badawcze³⁷. Na podstawie analizy gleb kopalnych, jak również szczątków zwierząt lądowych i wodnych, można wywnioskować, że stanowiska przez niego zamieszkiwane znajdowały się na granicy stref ekologicznych wulkanicznych wyżyn i porośniętych trawami nizin z licznymi strumieniami oraz jeziorami. W zależności od aktualnej transgresji morza stanowiska mogły znajdować się w pobliżu morskich zatok charakteryzujących się ciepłymi i płytkimi wodami. Dane z położonego na wschód od Sangiran Trinil wskazują, że dieta *Homo erectusa* była bardzo urozmaicona i obejmowała gatunki żyjące w różnych środowiskach, wliczając w to

³⁵ Morwood 2003.

³⁶ Higham 2014, s. 25.

³⁷ Bettis 2006; Huffman 2001; Joordens 2009.

ssaki, gady, ryby oraz skorupiaki³⁸, zwracają uwagę, że nawet dzisiaj liczne gatunki drapieżników w obliczu braku dużych roślinożerców uzupełniają dietę właśnie skorupiakami.

Ewenementem na skalę światową jest brak kamiennych narzędzi, które mogłyby być powiązane z aktywnością *Homo erectus*. O ile starsze interpretacje sugerowały, że nie wytwarzał on narzędzi³⁹, to najnowsze badania wskazują, że wobec braku odpowiedniego surowca sięgał po materiały nietrwałe, głównie muszle⁴⁰.

Homo erectus zasiedlił również inne części Azji Południowo-Wschodniej. Najbliższe znane skupisko stanowisk, na których odkryto pozostałości omawianego gatunku, znajduje się w południowej części Półwyspu Malajskiego, na terytorium współczesnej Malezji. Badania w Bukit Bunuh (Il. 5) i Kota Tampan w dolinie Lenggong dostarczyły⁴¹ wielu narzędzi kamiennych datowanych odpowiednio na 40 tysięcy lat temu dla pierwszego ze stanowisk oraz 74 tysięcy lat temu dla drugiego. Ustalenie chronologii interesujących znalezisk z Kota Tampan jest oparte o korelacje z warstwą popiołu osiadłą po wybuchu superwulkanu Toba na Sumatrze⁴². Zostało ono dodatkowo potwierdzone przez datowanie z użyciem metody OSL. Kontrower-

³⁸ Joordens i in. 2009.

³⁹ patrz dyskusja Higham 2014, s. 27.

⁴⁰ Choi i Driwantoro 2007.

⁴¹ Higham 2014, s. 31-32.

⁴² Savino i Jones 2007.

syjnym jest jednak fakt, że na wyżej wymienionym stanowisku nie znaleziono szczątków kostnych, przez co narzędzia, wykonywane z wiórów odlupywanych z otoczaków, można również łączyć z ekspansją *Homo sapiens*. Zakładając, że wymieniona wspomniane zabytki zostały jednak wytworzone przez przedstawicieli *Homo erectus*, świadczyłoby to o stosunkowo późnym wymarciu tego gatunku w stosunku do innych części świata. Ciekawym jest, że w niektórych regionach Malezji, wobec braku dobrej jakości surowca krzemienego, narzędzia wyrabiane były z kwarcu⁴³ Ślady bytności *Homo erectus* zostały znalezione również w północnej części Azji Południowo-Wschodniej. Geoffrey Pope⁴⁴ przedstawił narzędzia kamienne – otoczaki, znalezione na stanowiskach Ban Mea Tha oraz Kao Pah Nami datowanemu około 700 tysięcy lat temu, od których odlupane zostały wióry. Na drugim ze wspomnianych stanowisk znaleziono również ślady kości hipopotama oraz dowody na użycie ognia. Część czaszki, być może należącej do *Homo erectus*, została znaleziona na stanowisku Had Pu Dai w środkowej Tajlandii, w warstwie datowanej na podstawie pozostałości fauny, na 500 tysięcy lat temu⁴⁵. Szczątki *Homo erectus* zidentyfikowane zidentyfikowano także na terenie Wietnamu i Laosu⁴⁶. Na stanowiskach jaskiniowych Tham Khuyen i Tham Hai odnale-

⁴³ Hsiaomei Goh, informacja ustna.

⁴⁴ Pope 1985.

⁴⁵ Marwick 2009.

⁴⁶ patrz Olsen i Ciochon 1990.

ziono zęby hominida, którego pozycji taksonomicznej nie sposób było rozpoznać. Tylko na podstawie datowania poprzez elementy fauny znajdujące się w tej samej jednostce stratygraficznej oceniono ich wiek na środkowy Plejstocen. Ponadto w Tam Hang w Laosie, w pobliżu granicy z Wietnamem odnaleziono fragment czaszki, który z wielkim prawdopodobieństwem należy do gatunku *Homo erectus*. Na wzmiankowanych stanowiskach nie znaleziono jednak narzędzi.

Ostatecznie *Homo erectus* zanika około 50 tysięcy lat temu⁴⁷. Należy podkreślić fakt, że w części kontynentalnej Azji Południowo-Wschodniej rozpoznano niewiele miejsc związanych ze szczątkami tego gatunku. Tak więc porównanie odległych dat użytkowania poszczególnych stanowisk bądź pozostałości kostnych może sugerować hiatus osadniczy. Wydaje się bardziej prawdopodobne, że wyniki nowych badań potwierdzą ciągłość występowania *Homo erectus* w tym regionie.

Jednym z ważniejszych odkryć archeologicznych w pierwszym dziesięcioleciu XXI wieku było odnalezienie szczątków kostnych *Homo floresiensis* (Il. 6) na indonezyjskiej wyspie Flores. Jest to wyspa wchodząca w skład archipelagu Małych Wysp Sundajskich, o powierzchni 13,540 km², pomiędzy wyspami Timor na wschodnie, Sumba na zachodnie i Celebes na południu. Teren wyspy jest górzysty, najwyższy szczyt wznosi się na wysokość

⁴⁷ Bellwood i Glover 2004, s. 16.

2382 m n.p.m. W 2003 roku, w czasie wykopalisk w jaskini Liang Bua, odkryto liczne szczątki hominidów, w tym prawie kompletny szkielet osobnika płci żeńskiej, charakteryzujący się drobną budową ciała oraz niewielkim mózgowiem⁴⁸. Dokładna analiza szczątków wykazała, że przedstawiciele gatunku *Homo floresiensis* mierzyli około metra wzrostu, a ich mózgowica miała około 380 cm² pojemności, a więc nawet mniej niż współczesne szympansy. Wspomniany szkielet datowany jest na okres pomiędzy 94 tysięcy a 13 tysięcy lat temu. Szczątki zwierzęce odnalezione w Liang Bua sugerują, że gatunek ten polował na skarłowaciałe stegodony, warany, ptaki i szczury. Analizy kości stegodonów wykazały, że łapano głównie młode osobniki, a następnie za pomocą kamiennych narzędzi oddzielano kończyny od korpusu.

Kontrowersyjna natomiast pozostaje pozycja taksonomiczna *Homo floresiensis*. Narzędzia odłupkowe znalezione w innych częściach wyspy Flores, datowane na 880-800 lat temu⁴⁹ świadczą o tym, że wyspa miejsce to zostało skolonizowane przez *Homo erectus* dużo wcześniej⁵⁰. Cechy kości czaszki i ramienia *Homo floresiensis* wykazują pewne podobieństwo do *Homo erectus*, co może sugerować pokrewieństwo tych dwóch gatunków⁵¹. Oznaczałoby to ewolucję *Homo floresiensis* z *Homo erectus*. W warun-

⁴⁸ Morwood et al. 2005; Morwood i Jurgers 2009.

⁴⁹ Brumm et al. 2006.

⁵⁰ Brumm et al. 2010.

⁵¹ Gordon 2008.

kach izolacji na wyspie, dysponując ograniczoną ilością pożywienia, możliwym jest, że kolejne pokolenia były coraz bardziej karłowate. Alternatywne hipotezy zakładają, że szczątki z Flores należały do *Homo sapiens* cierpiących na wrodzony zespół niedoboru jodu⁵², bądź też, co wydaje się być najmniej prawdopodobne, że *Homo floresiensis* był gatunkiem hominida, który równolegle do *Homo erectus* wyewoluował w Afryce, a następnie rozprzestrzenił się do Azji Południowo-Wschodniej. *Homo floresiensis* wymiera około 13 tysięcy lat temu, być może z powodu katastrofalnego wybuchu wulkanu. Na szczególną uwagę zasługuje fakt, że przez dłuższy czas koegzystował on z *Homo sapiens*. Należy jednak zwrócić uwagę na ostatnie doniesienia chińskich archeologów⁵³ o odkryciu szczątków populacji odmiennej niż *Homo sapiens*, datowanych na 14,5 – 11,5 tysięcy lat temu w przylegającej do kontynentalnej Azji Południowo-Wschodniej prowincji Yunnan. Od nazwy jaskini w której szczątki zostały odkryte populację tę nazywa się „ludźmiz Maludong” albo „z Jaskini Czerwonego Jelenia” (ang. Red Deer Cavepeople).

Obecny stan badań archeologicznych nie pozwala jednoznacznie rozstrzygnąć, kiedy pierwsze grupy *Homo sapiens* pojawiły się w Azji Południowo-Wschodniej. Podobnie jak w przypadku *Homo erectus*, najstarsze szczątki

⁵² Obendorf et al. 2008.

⁵³ Curnoe et al. 2012.

człowieka anatomiczne współczesnego⁵⁴ pochodzą z Afryki Wschodniej. Dzisiaj za najdawniejsze ślady uznaje się szczątki kostne *Homo sapiens*, zawierające między innymi dwie czaski z Kibish w dolinie Omo w zachodniej Etiopii, datowane na około 195 tysięcy (+/- 5 tys.) lat temu⁵⁵. Stnowiska związane z tym gatunkiem rozciągają się od Etiopii po Republikę Południowej Afryki, a znaleziska takie jak muszle zawierające sproszkowaną ochrę odkryte w jaskini Blombos w Kraju Przylądkowym wskazują na możliwość stosowania barwników⁵⁶. Świadczy to o znacznym rozwoju mózgu, na co wpływ mogła mieć dieta, która wg. znalezisk archeologicznych z RPA składała się z ryb, skorupiaków, krabów, ptaków, a także w dużej mierze z jaj⁵⁷. Na tryb życia związany z pozyskiwaniem dóbr strefy litoralnej wskazują również badania archeologiczne na stanowisku Abdur w Erytrei⁵⁸. Mając dostęp do zasobów strefy przymorza człowiek anatomicznie współczesny mógł rozprzestrzenić się w kierunku Azji Południowo-Wschodniej, wzdłuż wybrzeży Oceanu Indyjskiego. Taki kierunek ekspansji jest uznawany za najbardziej prawdopodobny, zwłaszcza, że w czasie glacjału cieśnina Bab el Mandeb była stosunkowo wąska i łatwa do pokonania⁵⁹. Badacze nie są zgodni kiedy nastąpiło tak zwane „drugie wyjście

⁵⁴ W tym tekście nazywanego wymiennie z *Homo sapiens*.

⁵⁵ McDougall et al. 2005.

⁵⁶ Henshilwood et al. 2001.

⁵⁷ Broadhurst et al. 2002.

⁵⁸ Walter et al. 2000.

⁵⁹ Oppenheimer 2004.

z Afryki”, jednak badania oparte na analizie genomu mitochondrialnego oraz nuklearnym DNA wskazują na przybliżone daty pomiędzy 150 – 110 tysięcy lat temu⁶⁰.

Za najstarsze szczątki *Homo sapiens* na terenie Azji Południowo-Wschodniej uznaje się czaszkę pochodzącą z jaskini Tam Pa Ling w północno-wschodnim Laosie⁶¹. Prace archeologiczne pozwoliły wnioskować, że jaskinia ta nie była zamieszkała, a czaszka znalazła się w niej w wyniku procesu podepozycyjnego. Badania radiowęglowe, których wynik należy traktować z pewną rezerwą ze względu na duży błąd tej metody w datach powyżej 40 tysięcy lat temu, wykazały, że węgle drzewne znalezione w tym samym kontekście stratygraficznym mają około 56,5 tysięcy lat. Natomiast dużo pewniejsze datowanie zębów metodą uranowo-torową dało wynik 63,6 tysięcy (+/- 6 tys.) lat temu. Charles Higham⁶² zwraca uwagę, że szczątki z Tam Pa Ling znajdują się w oddalonych od morza górach, a zakładając, że człowiek anatomicznie współczesny najpierw zasiedlił strefę przybrzeżną, kolonizacja terenów nadmorskich musiała nastąpić dużo wcześniej. Kolejnym ważnym znaleziskiem jest czaszka z jaskini Niah na Borneo⁶³. Należy zwrócić uwagę, że Borneo jest położone na północno-wschodnim skraju Sundalandu, tak więc terenie skolonizowanym najpóźniej, biorąc pod uwagę kierunek

⁶⁰ Kozłowski 1999, s. 60.

⁶¹ Demeter et al. 2012.

⁶² Higham 2014, s. 44-45.

⁶³ Harrison 1996.

ekspansji *Homo sapiens* z zachodu⁶⁴. Zastosowanie nowoczesnych technik datowania pozwoliło ustalić wiek tego znaleziska na około 45 tysięcy lat temu⁶⁵. Odnalezione szczątki zwierzęce sugerują, że główną zwierzyną, na którą polowano, były świnie (30% szczątków kostnych) i małpy (16% szczątków kostnych). Dietę uzupełniano również poprzez żółwie wodne i lądowe, wiewiórki, jelenie oraz ptaki. Brak pozostałości gatunków fauny morskiej sugeruje, że w czasie kiedy jaskinia była zasiedlona, morze znajdowało się dużo dalej niż obecnie. Badania palinologiczne sugerują zróżnicowany krajobraz, na który składały się obszary otwarte oraz las. Zastanawiający jest brak występowania narzędzi kamiennych na tym stanowisku, jednak analiza kości zwierzęcych wykazała ślady nacięć wykonanych narzędziami bambusowymi⁶⁶. Ponadto znaleziska nasion taro wskazują, że *Homo sapiens* trudnił się także zbieractwem⁶⁷. Kolejna Jaskinia – Lang Rongrien, położona w Tajlandii, była w górnym paleolicie również zamieszkiwana przez *Homo sapiens*. Liczne narzędzia, wykonane z krzemienia, zostały znalezione w trzech jednostkach stratygraficznych, datowanych radiowęglowo na okres pomiędzy 38 a 27 tysięcy lat temu⁶⁸. Typowymi formami na tym stanowisku są noże (ang. knives) oraz drapacze wytwarzane

⁶⁴ Wzdłuż wybrzeży obecnych Indii i Mjanmy.

⁶⁵ Higham et al. 2009.

⁶⁶ Rabett 2012.

⁶⁷ Barton 2005.

⁶⁸ Anderson 1990.

techniką wiórową. Badania sugerują, że jaskinia ta była czasowo zamieszkiwana przez małą grupę łowców-zbieraczy, którzy sezonowo przemieszczali się pomiędzy wybrzeżem a interierem⁶⁹.

Dodatkowo również badania genetyczne mogą dostarczyć informacji na temat migracji *Homo sapiens*. Prace takie, dotyczące populacji współczesnych łowców-zbieraczy żyjących między innymi w górzystych rejonach Filipin czy na Andamanach, wykazały, że grupy te mają niezwykle długą tradycję izolacji, która może sięgać okresu zasiedlenia Azji Południowo-Wschodniej przez *Homo sapiens*⁷⁰. Na podstawie tych danych możemy ustalić, że ekspansja ta miała miejsce pomiędzy 86,6 a 57,1 tysięcy lat temu. Dodatkowo badania genotypu aborygenów (nazywanych również „negritos”⁷¹) na zawartość domieszki genów związanych z człowiekiem z Denisowej wykazały, że kolonizacja Azji Południowo-Wschodniej miała co najmniej dwie fale. Dodatkową informacją płynącą z tych badań, jest to, że na pewnym etapie dziejów rejon ten mógł być również zamieszkały przez bliżej nierozpoznaną grupę hominidów, których szczątki odkryto w altajskiej jaskini Denisowa⁷².

⁶⁹ Mudar i Anderson 2007.

⁷⁰ Oppenheimer 2012.

⁷¹ Nazwa nadana przez hiszpańskie władze kolonialne na Filipinach, ze względu na czarny kolor skóry, szerokie nosy i krępą budowę.

⁷² Reich et al. 2011.

Na problem daty zasiedlenia Azji Południowo-Wschodniej trzeba popatrzeć także w kontekście ponadregionalnym. Sundaland był jedyną możliwą drogą, którą *Homo sapiens* mógł zasiedlić Australię. Biorąc pod uwagę daty zasiedlenia najmniejszego z kontynentów oscylujące pomiędzy 70 tysięcy⁷³, a 40 tysięcy lat temu⁷⁴, należy założyć, że Azja Południowo-Wschodnia była skolonizowana wcześniej.

Dzięki pracy wietnamskich archeologów udało się odtworzyć sekwencję późnego paleolitu dla północnej części Wietnamu. Pierwszą późno-paleolityczną jednostką, wydzieloną przez tychże naukowców jest przemysł Dieu. Badania archeologiczne w jaskini Dieu wykazały, że przemysł ten, charakteryzujący się produkcją narzędzi wiórowych odłupywanych z kamiennych (ang. stone) rdzeni, pojawił się około 30 tysięcy lat temu⁷⁵. Prace na stanowisku jaskiniowym Nguom wykazały płynne przejście pomiędzy przemysłem Dieu a przemysłem Sòn Vi⁷⁶, charakteryzującym się drapaczami oraz ostrzami odłupkowymi, które pozyskiwano z otoczków⁷⁷. Postępujące zmniejszanie się narzędzi kamiennych, jak również stopniowe zmiany w gospodarce zbieracko-łowieckiej sprawiły, że końcowa faza Sòn Vi,

⁷³ Cane 2013, s. 25-26.

⁷⁴ np. Hiscock 2007.

⁷⁵ Nguyêñ 1999.

⁷⁶ Van Cay 1995.

⁷⁷ Van Tan 1997; Reinecke i Lê 1998.

datowana na około 13/12 tysięcy lat BP⁷⁸, uważana jest za początek mezolitu kontynentalnej w Azji Południowo-Wschodniej.

MEZOLIT

Najważniejszym kompleksem kulturowym okresu wczesnego holocenu na terenie kontynentalnej Azji Południowo-Wschodniej jest Hoabinhian. Terminem tym określa się w literaturze anglosaskiej przemysł charakteryzujący się narzędziami wykonanymi z otoczków techniką wiórową, datowany na około 10 tys. do 2 tysięcy lat p.n.e.⁷⁹. Innym charakterystycznym dla tej kultury artefaktem krzemiennym jest tak zwany sumatralit (ang. sumatralith) – owalne bądź prostokątne narzędzie wiórowe⁸⁰. Określenie Hoabinhian zostało zaproponowane przez francuską archeolog Madeleine Colani⁸¹. Pochodzi ono od nazwy prowincji HòaBinh w północnej części Wietnamu, gdzie znajdowały się jaskinie badane przez Colani. Stosunkowo rzadko odnajdywane są pochówki związane

⁷⁸ BP – before present, przed współczesnością – lata przed umowną datą 1950 n.e.

⁷⁹ Kipfer 2000, s. 238.

⁸⁰ Wykonane poprzez odłupywanie wiórów z otoczku; Nishimura 1994; Higham 1989, s. 37.

⁸¹ Zaproponowana przez Colani definicja to: „a culture composed of implements that are in general flaked with somewhat varied types of primitive workmanship. It is characterised by tools often worked only on one face, by hammerstones, by implements of sub-triangular section, by discs, short axes and almond shaped artefacts, with an appreciable number of bone tools”
Tłumaczenie za Matthews 1966; Colani 1927.

z Hoabinhianem. Jednak odkrycia z jaskini Lang Cao⁸² wykazały, że zmarli byli chowani zgodnie z obrządkiem polegającym na oddzielnym pochówku ciała i głowy. Nie stwierdzono jednak obecności artefaktów towarzyszących pochówkom. Inne groby, z jaskiń Hang Dang i Moc Long, wskazują na odmienny obrzęd, w którym zmarłego chowany składano w skulonej pozycji, ciało posypywano czerwoną ochrą, a wraz z nim wkładano narzędzia kamienne. Ważną kwestią pozostaje zasięg geograficzny Hoabinhianu. O ile jedni badacze argumentują, że nazwa ta powinna odnosić się do kultury rozwijającej się w północnej części Wietnamu, tak inni⁸³ rozciągają tę definicję na zróżnicowany regionalnie kompleks kultur obejmujący swoim zasięgiem Azję Południowo-Wschodnią.

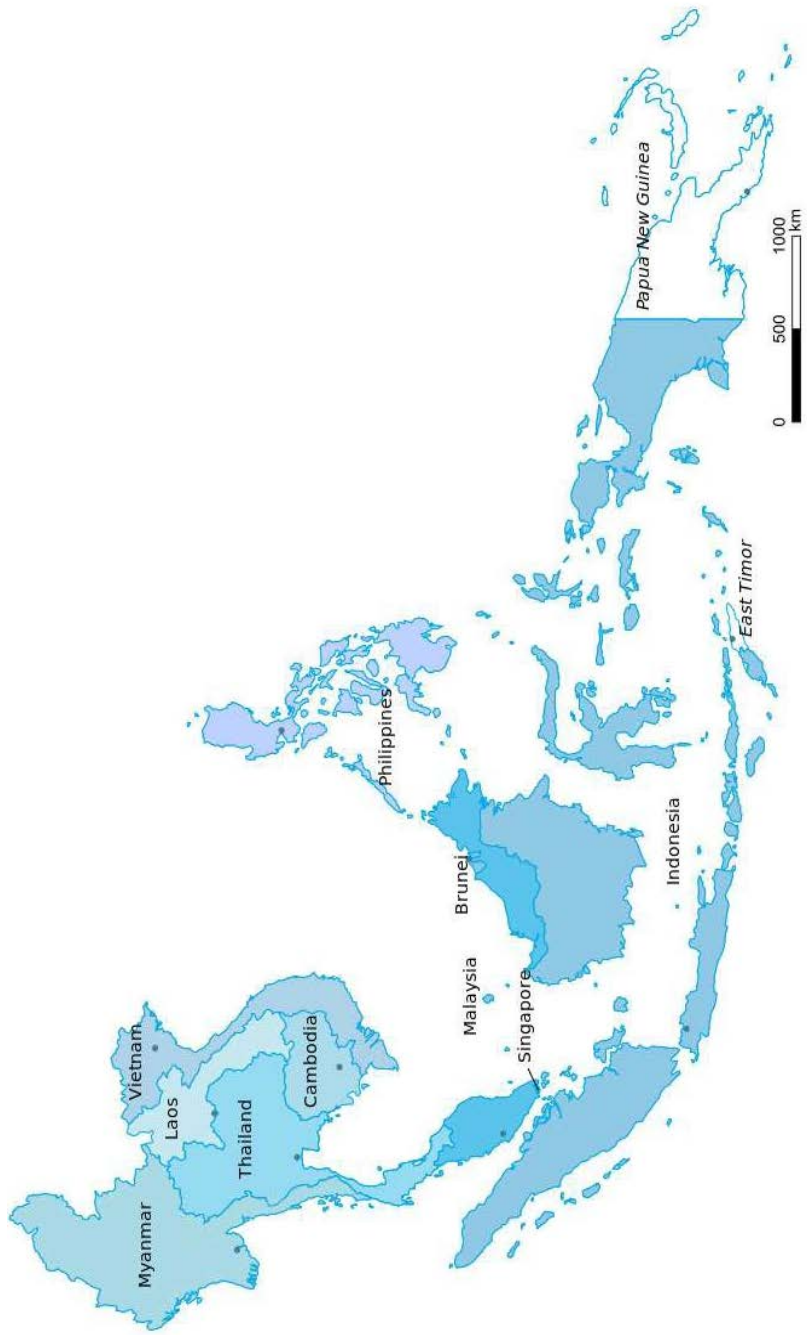
Kontrowersje wzbudza również ostatnia faza Hoabinhianu, nazywana przez niektórych badaczy Bacsonianem, od nazwy wietnamskiej prowincji Bắc Sơn. Wśród naukowców nie ma zgody dotyczącej tego, czy Bacsonian jest schyłkową fazą Hoabinhianu, czy też regionalną podgrupą tego kompleksu⁸⁴. Niewątpliwym nastąpiła zmiana w materiale archeologicznym, która objawiła się głównie poprzez występowanie gładzonych narzędzi otoczkowych oraz siekierok, a przede wszystkim pojawienie się ceramiki (ang. earthenware pottery). Zmiany kulturowe, podobnie jak zmiany środowiskowe związane z większymi tempera-

⁸² Colani 1927.

⁸³ np. Moser 2001.

⁸⁴ patrz. dyskusja Higham 2014, s. 55.

turami i opadami, zapowiadały przejście z gospodarki zbieracko-łowieckiej do gospodarki wytwórczej, znane szerzej pod pojęciem rewolucji neolitycznej.

Il. 1. Mapa polityczna Azji Południowo-Wschodniej.

Il. 2. Mapa fizyczna Azji Południowo-Wschodniej.

Il. 3. Typowy krajobraz doliny Mekongu.

Il. 4. Hipotetyczny zasięg Sundalandu.

Il. 5. Krajobraz doliny Lenggong.

Il. 6. Czaszka *Homo floresiensis*.

REWOLUCJA NEOLITYCZNA I PÓŻNA PRAHISTORIA

REWOLUCJA NEOLITYCZNA W KONTYNETALNEJ CZĘŚCI AZJI POŁUDNIOWO-WSCHODNIEJ

Termin „rewolucja neolityczna” oznacza proces zaadaptowania przez wspólnoty zbieracko-łowieckie modelu gospodarczego skupiającego się na produkcji żywności¹. Rewolucja ta oparta była o rolnictwo i hodowlę, a w niektórych kulturach uzupełniana uprawami ogrodowymi (ang. horticulture) oraz leśnymi (ang. arboriculture)². Rewolucja neolityczna nastąpiła niezależnie w kilku regionach globu, wśród których wymienia się między innymi Żyzny Półksiężyc (terytoria współczesnego Iraku i wschodniej części basen Morza Śródziemnego), Mezoamerykę, obszar Andyjski czy Chiny Środkowe³. Wśród badaczy nie ma natomiast zgody co do tego, czy, na obszarach takich jak Azja Południowo-Wschodnia albo Papua-Nowa Gwinea, wprowadzenie gospodarki produkcyjnej nastąpiło autonomicznie czy na skutek impulsów z zewnątrz.

Niezależnie od dyskusji na temat źródła rewolucji neolitycznej na terenie Azji Południowo-Wschodniej, rolnic-

¹ Bocquet-Appel 2011, s. 560-561.

² przykłady: Blench 2005.

³ Diamond i Bellwood 2003.

two na kontynencie azjatyckim, nie wliczając w tę rachubę terenów Bliskiego Wschodu, najwcześniej pojawiło się w dolinie rzeki Jangcy, na terytorium współczesnej Chińskiej Republiki Ludowej⁴. Badania wykopaliskowe na stanowisku Diaotonghuan⁵ w środkowym biegu Jangcy wykazały, że ponad połowa zachowanych ziaren ryżu, występujących w warstwie datowanej radiowęglowo na 10 – 8 tysięcy lat BP, miała cechy wskazujące na udomowienie tejże rośliny. Okres ten można więc uznać za przejściowy pomiędzy zbieractwem dzikiego ryżu, obficie występującego w okolicy, a gospodarką rolną. W tej samej jednostce stratygraficznej chińscy badacze odnaleźli również ślady naczyń ceramicznych wykonanych prymitywną techniką (ang. crude). Prace archeologiczne na innych stanowiskach w regionie także wskazywały, że około 8 tysięcy lat BP upowszechniała się gospodarka rolna oparta na uprawie ryżu, a dietę uzupełniano o ryby i żółwie wodne. Datowanie początku neolitu na około 8 tysięcy lat temu potwierdzają ponadto badania radiowęglowe szczątków omawianej rośliny stanowiącej domieszkę w naczyniach ceramicznych z Pengtoushan. Analizy określiły je chronologicznie na 6420-6990 BC⁶. Wczesne stanowiska neolityczne, datowane na wspomniane już około 8 tysięcy lat BP, znane są również z dolnego biegu Jangcy, gdzie na mokradłach

⁴ Higham 2002, s. 84.

⁵ Zhijun 1998.

⁶ Crawford i Shen 1998.

tworzących deltę tej rzeki także występował dziki ryż⁷. Dodatkową informację dostarczają badania genetyczne, dzięki którym można zaobserwować, że proces udamawiania tejże rośliny zakończył się około 4600 BC⁸.

W przeciągu następnego tysiąclecia gospodarka rolnicza rozprzestrzeniła się w Chinach Środkowych. Charles Higham⁹ argumentuje, że ekspansja społeczności uprawiających ryż przesuwiała się na południe, w stronę kontynentalnej Azji Południowo-Wschodniej. Przyniesione przez tego naukowca badania archeologiczne prowadzone w prowincji Guangdong, w dolinie rzeki Bei Jiang, wykazały, że w trzecim tysiącleciu przed naszą erą społeczności rolnicze, będące w kontakcie z sąsiadami z północy¹⁰, zamieszkiwały tereny południowego wschodu obecnych Chin. Niemniej jednak rolnictwo nie rozprzestrzeniło się wyłącznie z terenów obecnej prowincji Guangdong wybrzeżem Morza Południowochińskiego¹¹. Innym, równie ważnym „węzłem” były obszary obecnej prowincji Junnan. Wyżyny Junnanu są miejscem, przez które przepływają wielkie rzeki¹² Azji Południowo-Wschodniej (Mekong i Rzeka Czerwona) oraz Chin (w tym Jangcy). Charles Higham w swoich badaniach nad rozprzestrzenianiem się rolnictwa do Azji Południowo-Wschodniej, zwraca uwagę

⁷ Crawford 2012.

⁸ Fuller et al. 2010.

⁹ Higham 2002, s. 85-86.

¹⁰ To jest z doliny rzeki Jangcy.

¹¹ Higham, s. 85.

¹² Mające źródła w Himalajach.

na Baiyancun, będące jedną z rozpoznanych i przebadanych archeologicznych osad wczesnych rolników z tego terenu. Stanowisko, zasiedlone pomiędzy 2400 a 2100 lat przed naszą erą, pozwoliło na rozpoznanie charakterystycznego w tym rejonie stylu dekoracji ceramiki ze specyficznymi liniami równoległymi wykonanymi poprzez nacinanie powierzchni naczynia.

Ekspansja społeczności rolniczych odbywała się więc wielokierunkowo, a wektorami rozprzestrzenienia były doliny rzek. Zabytki kultury materialnej, takie jak ceramika, wskazują, że gospodarka rolna upowszechniała się w sposób ciągły w kierunku południowym¹³. Osobną kwestią pozostaje zagadnienie przyczyny pojawiania się gospodarki agrarnej – czy odbywało się to poprzez adaptowanie tego sposobu życia przez autochtoniczne społeczności czy też zbiorowości rolników zasiedlały nowe terytoria. Najnowsze badania paleolingwistyczne¹⁴ wskazują, że w grupie języków austroazjatyckich, których zasięg rozciąga się od wschodnich Indii po Wietnam (do ekspansji ludów mówiących językami dajskimi we wczesnym okresie historycznym dominowały one w kontynentalnej Azji Południowo-Wschodniej), istnieje bardzo podobne słownictwo związane z ryżem oraz rolnictwem. Chronologicznie więc, ludy posługujące się językami austroazjatyckimi, w pierwszej kolejności przyswoiły rolnictwo w swojej „kolebce” –

¹³ Raspoli 2007.

¹⁴ Ferlus 2010.

Chinach Południowych, a następnie rozprzestrzeniły się na południe. Niemniej Peter Bellwood uważa¹⁵, że nie powinniśmy wyobrażać sobie procesu migracji jako obrazu karawany wozów oraz stad bydła, jakie przedstawił Juliusz Cezar opisując wędrówkę Helwetów do Galii. Bardziej był to powolny proces historyczny, który zakładał zarówno przemieszanie się pewnych grup ludności w skali pokoleń, przenikanie się ludności autochtonicznej z allochtoniczną czy finałowo współwystępowanie na jednym obszarze rolników i łowców-zbieraczy.

Najlepiej poznanym stanowiskiem neolitycznym z obszaru doliny Rzeki Czerwonej¹⁶, która leży stosunkowo blisko Junnanu, jest Phùng Nguyêñ. Obszar stanowiska oszacowano na około 3 hektary. Ze względu na brak dokładnych danych radiowęglowych okres zasiedlenia tego miejsca szacuje się na około 3 – 2,5 tysięcy lat p.n.e.¹⁷. Wykopaliska prowadzone na tym terenie dostarczyły wielu interesujących zabytków ruchomych, między innymi wrzeczona potwierdzającego wytwórstwo tkanin. Inną grupą znalezisk są siekierki o charakterystycznym czworokątnym kształcie, kamienne dłuta i osetki, a także wykonane z kamienia paciorki. Analizując zmiany w morfologii ceramiki wietnamski archeolog Ha Van Tan¹⁸ zaproponował podział okresu okupacji tego stanowiska na kilka

¹⁵ Bellwood 2002, s.21.

¹⁶ Północna część Wietnamu.

¹⁷ Chinh i Bich 1978.

¹⁸ Ha Van Tan 1980.

faz. Pierwsza z nich, nazywana Go Bong, charakteryzuje się nacinanymi równoległymi liniami, często mającymi kształt litery S. Nawiązuje to do ceramiki z prowincji Junnan (patrz akapit wyżej). Późna faza analogicznych wyrobów znana jest ponadto z innych stanowisk, między innymi z Trang Kenh, gdzie się odkryto warsztat, datowany radiowęglowo na 1650-1500 BC, w którym wykonywano ozdoby z nefrytu. Wietnamskie wykopaliska prowadzone przez Nguyen Kim Dung¹⁹ potwierdziły, że technologia produkcji wspomnianych przedmiotów nefrytowych, głównie bransolet, ma cechy wspólne z wyrobem tego typu zabytków w południowych Chinach. Wskazuje to na kontakty między tymi dwoma ośrodkami. Ponadto niezwykle interesujących danych dostarczyły analizy antropologiczne szkieletów ze stanowiska Man Bac²⁰. Badania metryczne czaszek wykazały, że część osobników tam zamieszkujących była genetycznie podobna do populacji wczesnych rolników znad Jangcy, ludności zasiedlających te tereny w późnej epoce żelaza oraz do współczesnych Wietnamczyków. Niemniej na tym samym cmentarzysku pochowano także ludzi, których cechy metryczne czaszki wskazują, że to autochtoniczni łowcy-zbieracze. Badania wykazały dodatkowo, że niepełnosprawni członkowie społeczności dożywali dorosłości. Dowodzi to o istnieniu więzów, w wyniku których troszczono się o słabszych czy niezdol-

¹⁹ Nguyen 1990.

²⁰ Tilley i Oxenham 2011; Matsumura 2010; Bellwood i Oxenham 2008.

nych do pracy. Podsumowując, analizy genetyczne potwierdziły²¹, że rolnictwo rozprzestrzeniło się wraz z migrantami z południowych Chin, którzy to następnie wchodzili w ścisłe związki z autochtonami.

Rolnictwo upowszechniało się z Junnanu poprzez dolinę Mekongu. Prospekcja powierzchniowa na terenie Laosu, w środkowym biegu Mekongu, prowadzona w latach 1990-91²², ujawniła liczne osiedla neolityczne nad wspomnianą rzeką i jej dopływami. Miejsca te były niewielkimi tellami (ang. settlement mound). Odnalezioną tam ceramikę dekorowano nacięciami podobnymi do tych z Junnanu oraz doliny Rzeki Czerwonej. Niestety brak wiarygodnego datowania absolutnego uniemożliwia dokładne zrozumienie wczesnego neolitu w tym rejonie. Dużo lepiej rozpoznane są stanowiska archeologiczne w tajskiej (zachodniej) części doliny Mekongu i na płaskowyżu Khorat. Badane od lat siedemdziesiątych stanowisko Ban Chaing²³, znane z kontrowersyjnych oraz niepotwierdzonych doniesień o brązowych wyrobach datowanych na 4 tysiąclecie BC, pozwoliło na ustalenie chronologii wczesnej fazy neolitu na tym stanowisku dzięki zastosowaniu datowania radiowęglowego z użyciem technologii AMS (na próbkach organicznej domieszki pochodzącej z ceramicznych darów grobowych). Badania pierwszej próbki pozwoliły na określenie przedziału 2190-1880 BC, druga z nich została wy-

²¹ Hanihara et al. 2012; Shinoda 2010.

²² Higham 2002, s. 90.

²³ Gorman i Charoenwongsa 1976.

datowana na 2050-1500 BC. Biorąc pod uwagę sekwencje stylu ceramicznego, którego początkowa faza odpowiada naczyniom złożonym w grobach, nie wydaje się, aby miejsce to było zamieszkałe przed około 2300 BC. Niemniej najnowsze prace archeologiczne²⁴ wskazują, że stanowisko może być dużo późniejsze, a pierwsza faza zasiedlenia odpowiada połowie drugiego tysiąclecia przed naszą erą. Dekoracja ceramiki (Il. 7) nawiązuje do nacinanych naczyń znanych z Junnanu i Chin Południowych.

Kolejnym, pobieżnie przebadanym²⁵ stanowiskiem jest Non Nok Tha. Analizy radiowęglowe próbek pochodzących z jednostki stratygraficznej odpowiadającej wczesnej fazie cmentarzyska dały wynik w granicach 2307-1858 BC. Z kolei Ban Phak Top znane jest głównie z interesujących przykładów bogato dekorowanej nacięciami ceramiki²⁶. Niestety z powodu praktykowanych tam na szeroką skalę wykopów rabunkowych, większość znanych zażytków ruchomych pozbawiona jest kontekstu archeologicznego. Niemniej jednak badania naukowe pozwoliły na pobranie próbek potrzebnych do datowania C14, z których wynika, że stanowisko to zasiedlono około 2500 BC. Dane z tych miejsc pozwalają wyznaczyć ramy chronologiczne neolitu w północno-wschodniej Tajlandii na 2300-1500 BC²⁷, a także wykazać pewne cechy wspólne

²⁴ Higham 2011.

²⁵ Bayard 1972a; 1972b.

²⁶ Schaffer 1976.

²⁷ Higham 2002, s. 93.

obowiązujące na wspomnianym terenie, jak chociażby obecność ceramiki dekorowanej nacięciami, inhumację czy wkładanie do grobu darów, głównie naczyń.

Wiele informacji na temat życia społeczności neolitycznych dostarczyły badania prowadzone przez Charlesa i Thomasa Higham'ów²⁸ w Ban Non Wat, położonym w prowincji Nakhon Ratchasima w górnym biegu rzeki Mun. Szczątki zwierzęce wykazały, że mieszkańcy tej osady (zasiedlonej od neolitu do późnej epoki żelaza), trudnili się zarówno rolnictwem – uprawiali ryż, a także hodowali świnie, bydło oraz drób. Ze stanowiska znane są również kości psa. Wilk nie występuje dziko w Azji Południowo-Wschodniej, więc pies musiał zostać najpierw udomowiony na terenie Chin. Dietę uzupełniano zwierzyną łowną, przede wszystkim jeleniami i żółwiami wodnymi. Analiza narzędzi kamiennych, głównie siekier (ang. adzes) wykazała, że surowiec pochodził ze złoża oddalonego o około 50 km od stanowiska. Wskazuje to na mobilność mieszkańców tej osady w czasie poszukiwania materiału, natomiast wysoki stopień zużycia odkrytych wytworów może sugerować, że surowiec kamienny był cenny, a z narzędzi wykorzystano do czasu ich całkowitego wyeksploatowania²⁹. Natomiast obecność przęślików wskazuje na istnienie warsztatu tkackiego. Na szczególną uwagę zasługują zaś pochówki z tego stanowiska, w tym dwa groby osób doro-

²⁸ Ojciec i syn; Higham i Higham 2009.

²⁹ Boer-Mah 2010.

słych, których szkielety złożono w dużych ceramicznych naczyniach. W ramach darów grobowych z okresu późnego neolitu pojawia się ceramika malowana. Zdobienia na naczyniach przedstawiały abstrakcyjne wyobrażenia ludzi i zwierząt, a styl ten rozprzestrzenił się na całą Azję Południowo-Wschodnią z półwyspem Malajskim i północnym Borneo włącznie ³⁰.

Ze względu na trwającą prawie pół wieku wojnę domową w Kambodży, neolit na obszarze dolnego Mekongu jest stosunkowo słabo rozpoznany. Badane jeszcze w czasach kolonialnych Cu LaoRua³¹ dostarczyło licznych zażytków ruchomych w postaci kamiennych siekier, biżuterii czy ceramiki. Wyniki tych prac zostały jednak opublikowane według standardów znacznie odbiegających od współcześnie obowiązujących, w związku z czym interpretacja tego stanowiska jest mocno utrudniona. Podobny problem dotyczy kolejnego ważnego miejsca z terenu Kambodży, Samrong Sen, badanego pod koniec XIX wieku przez Francuzów w niemetodyczny dziś sposób³². Niemniej jednak prace khmerskich archeologów³³, prowadzone na koniec XX wieku, pozwoliły wydatować wczesną fazę zasiedlenia tego terenu na około 2300 BC. Znacznie lepiej rozpoznane są stanowiska w Delfcie Mekongu i przyległych ziemiach, w południowej części Wietnamu. Pro-

³⁰ Higham 2014, s. 117.

³¹ Mallaret 1959, 1960.

³² Coe 2003.

³³ Vanna 1999.

spekacja w prowincji Dong Nai wykazała liczne miejsca z wczesnej fazy neolitu, datowane na około 2500 BC³⁴. Stanowisko An Son, badane w ostatnich latach przez Petera Bellwooda oraz współpracowników³⁵, obecnie oddziela od morza 75 km, jednak w czasach prahistorycznych znajdowało się nad jego brzegiem. Ta różnica spowodowana jest niezwykle szybkim przyrostem Deltę, opisywanym w rozdziale 1. Stanowisko zamieszkiwano w okresie pomiędzy 2000 a 1050 BC. W tym czasie, na skutek akumulacji materiału kulturowego, stworzył się wyraźny tell. Badania 35 odnalezionych tutaj pochówków pozwalają wnioskować, że członkowie populacji mieli podobne cechy metryczne czaszki do współczesnych mieszkańców Wietnamu, jednak badania zębów wykazały obecność genów autochtonicznych łowców-zbieraczy. Analizy szczątków żywności wykazały, że uprawiany ryż pochodzącej z Chin odmiany *oryza sativa japonica* (pol. ryż siewny japoński). Ponadto konsumowano także zwierzęta, zwłaszcza świnie oraz psy³⁶.

Badania wykopaliskowe³⁷ wskazują, że neolit w dolinie Menamu (ang. Chao Phraya) rozpoczął się około 1700 BC. Dużo informacji na temat wczesnego rolnictwa w centralnym rejonie Tajlandii dostarczyły prace archeologiczne prowadzone w Non Pa Wai oraz Tha Kae w pro-

³⁴ Pham Duc Mahm 2000.

³⁵ Bellwood 2010.

³⁶ Piper et al. 2012.

³⁷ Rispoli et. al. 2013.

wincji Lop Buri. Na pierwszym ze stanowisk naukowcy odkryli liczne naczynia ceramiczne, dekorowane zarówno w ponadregionalnym stylu nacinanym, jak również lokalną manierą formowania naczyń w koszykach, podzięki czemu powierzchnia naczyń miała chropowatą fakturę, podobną do skóry słonia. Inne znaleziska z tego stanowiska to kamienne siekiery i biżuteria wykonana z muszli³⁸. Tha Kae, na podstawie zdjęć lotniczych³⁹, zostało rozpoznane jako duże, otoczone fosą stanowisko, zapewne centrum lokalnej sieci osadniczej. Ceramika tutaj odnaleziona jest zarówno dekorowana poprzez nacinanie, jak i malowanie⁴⁰.

Półwysep Malajski jest ważnym terenem, gdyż w tym regionie spotykały się grupy mówiące językami Austroazjatyckimi i Austronezyjskimi. W materiale archeologicznym charakterystyczną formą dla tego obszaru jest miska osadzona na trzech stożkowatych nogach. Naczynia te znaleziono między innymi na stanowiskach Kao w prowincji Kanchanaburi⁴¹ (datowanym na pierwszą część drugiego tysiąclecia BC), Sai Yok, Nong Chae Soa⁴², Han Songchram, Rai Arnon⁴³, Jenderam Hilir⁴⁴, Gua Baik, Gua

³⁸ Pigott et. al. 1997.

³⁹ Higham 2014. S. 123.

⁴⁰ Siripanish 1985.

⁴¹ Region gdzie półwysep Malajski łączy się z kontynentem. Na zachód od współczesnego miasta Bangkok.

⁴² Sorensen 1972.

⁴³ Shoocondej 1996.

⁴⁴ Zachodnia Malezja, datowane również na pierwszą połowę drugiego tysiąclecia BC; Leong 1977.

Berhala czy Gua Bintong⁴⁵. Znacznie więcej informacji na temat neolitu na półwyspie malajskim mogą dostarczyć badania paleolingwistyczne. Peter Bellwood⁴⁶ rekonstruował w ten sposób ekspansję ludów posługujących się językami Austronezyjskimi, za kolebkę których uważa się południowe Chiny. Być może języki Austroazjatyckie (AA) i Austronezyjskie (AN) mają wspólne korzenie, jednak obecny stan badań nie pozwala tego jednoznacznie potwierdzić. O ile grupy mówiące językami AA dolinami rzecznyymi rozprzestrzeniały się w kontynentalnej części Azji Południowo-Wschodniej, to ludy posługujące się AN związane były z ekspansją drogą morską – najpierw zasiedliły Tajwan, następnie skierowały się na południe, na wyspy obecnych Filipin i Indonezji⁴⁷. Rozprzestrzenianie to zaczęło się około 6 – 5 tysięcy lat temu. Do około przełomu pierwszego i drugiego tysiąclecia naszej ery rodzina języków AN obejmowała swoim zasięgiem tereny od Madagaskaru na zachodzie do wyspy Wielkanocnej na wschodzie. Ludy mówiące językami AN miały dwa „przyczółki” w kontynentalnej części Azji Południowo-Wschodnie, półwysep Malajski oraz obszar obecnego środkowego Wietnamu, gdzie w okresie historycznym

⁴⁵ Higham 2014, s. 127.

⁴⁶ Bellwood 2004.

⁴⁷ Bellwood 2004, s. 28-29.

powstało państwo Czamów, używających języka właśnie z rodziny AN⁴⁸.

Wprowadzenie gospodarki neolitycznej zmieniło krajobraz kulturowy Azji Południowo-Wschodniej. Ostatnie badania archeologiczne pozwalają z coraz większą dokładnością zrozumieć proces neolityzacji tego obszaru. Następowła ona poprzez ekspansję ludów mówiących językami Austroazjatyckimi i Austronezyjskimi, których kolebka znajdowała się w południowych Chinach. Proces ten może być porównany do modelu rozprzestrzeniania się języków indoeuropejskich⁴⁹ Społeczności pradziejowe rozwijały się do około XI wieku przed naszą erą, kiedy to nowy wynalazek – technologia obróbki brązu – spowodowała zmiany społeczne i kulturowe.

EPOKA BRĄZU

Pojawienie się brązu w północnej części Azji Południowo-Wschodniej można datować na około XI wiek przed naszą erą. Dowody archeologiczne, między innymi to, że pierwsze znane artefakty metalowe wykonane są z brązu, mogą dowodzić niewystępowania na omawianym terenie przejściowej fazy określanej mianem chalkolitu. Dodatkowo wspomniane ustalenia wskazują na fakt, że zna-

⁴⁸ Państwo Czampa, oprócz języka Czam z rodziny AN, w tekstach oficjalnych, związanych z religią i administracją posługiwano się również sanskrytem, który to język pełnił rolę „łaciny” dla Azji Południowej, Południowo-Wschodniej i Centralnej.

⁴⁹ Boyle et. al. 2002.

jomość metalurgii stopów miedzi nie wyewoluowała w tym rejonie, ale została zaadoptowana w swojej rozwiniętej formie⁵⁰. Nowe badania pozwalają prześledzić szlaki, jakimi rozprzestrzeniała się umiejętność wytopu brązu na kontynencie Euroazjatyckim⁵¹. Pierwsze ślady użycia rud miedzi dają możliwość sądzić, że surowiec ten był wykorzystywany „na zimno” już pomiędzy XI i IX wiekiem na terenie pomiędzy współczesnym Izraelem i Kurdystanem do wykonywania ozdób. Wykopaliska stanowisku Çayönü Tepesi, znajdującym się w południowo-wschodniej Turcji, wykazały natomiast, że miedź poddawana była obróbce cieplnej na tym stanowisku od około 8000 lat przed naszą erą. Na przełomie V i IV tysiąclecia przed naszą erą, na terenie Azji Centralnej, pojawia się po raz pierwszy brąz, a więc stop miedzi z innym metalem miękkim, najczęściej cyną. Bardzo prawdopodobne, że korzystne właściwości stopów miedzi, takie jak lepsza wytrzymałość czy kowalność, zostały odkryte przypadkowo w trakcie użycia rudy zanieczyszczonej chociażby domieszką ołowiu. Znajomość wytopu brązu rozprzestrzeniła się z Azji Centralnej na tereny współczesnych Chin poprzez interakcje pomiędzy rolnikami a nomadami zamieszkującymi Wielki Step. Brązowe artefakty pojawiły się w na terenie obecnej prowincji Gansu, czyli naturalnego korytarza pomiędzy cen-

⁵⁰ Bellwood 1999, s. 116.

⁵¹ Roberts et. al. 2009.

tralnymi Chinami obszarami Xinjiangu oraz Wielkiego Stepu, w III tysiącleciu przed naszą erą⁵².

W drugim tysiącleciu przed naszą erą w dolinie Rzeki Żółtej powstały pierwsze ośrodki stanowiące organizmy państwowe. Legendarna dynastia Xia⁵³ (chi. 夏朝) prawdopodobnie rządziła terenami w środkowym biegu Rzeki Żółtej w latach 2070-1600 p.n.e⁵⁴. Część badaczy utożsamia państwo Xia z kulturą archeologiczną Erlitou, niemniej jednak konieczne są dalsze badania potrzebne do zweryfikowania tej tezy⁵⁵. Od około 1600 roku p.n.e. panowanie objęła dynastia Shang (chi. 商朝) uznawana za pierwszy ród, którego istnienie potwierdzają źródła historyczne. W tym okresie na terenie Chin Właściwych niezwykle szybko rozwijała się technologia obróbki brązu⁵⁶. Przekazy historyczne oraz badania archeologicznych grobowców elit dynastii Shang potwierdzają ich relacje handlowe z Azją Południowo-Wschodnią. Towarem importowanym do Chin były ozdobne muszle i skorupy żółwi. Istnieje ogromne prawdopodobieństwo, że poprzez nowo utworzone szlaki handlowe rozprzestrzeniały się nie tylko towary, ale także technologie, jak choćby znajomość meta-

⁵² Shuyun 1983; Yunxiang 2003.

⁵³ Wobec braku bezpośrednich źródeł historycznych można porównać tę dynastii do roli legend o Pieście Kołodzieju bądź królu Popielu w polskiej tradycji historycznej.

⁵⁴ Chang 1999.

⁵⁵ Liu i Chen 2006; Liu i Xu 2007.

⁵⁶ Ciarla 2007, Pigott i Ciarla 2007.

lurgii. Charles Higham⁵⁷ zwraca uwagę na region środkowego biegu Jangcy, gdzie znajdują się bogate złoża metali, a prace archeologiczne prowadzone na stanowisku Tonglushan wykazały, że w tym rejonie miedź eksploatowano w okresie prahistorycznym. Władcy Shang z pewnością starali się przejąć kontrolę nad tym obszarem, gdyż oprócz surowców wiodły tędy szlaki handlowe na południe, prowadzące poprzez doliny rzek Gan i Xiang. Higham⁵⁸ argumentuje, że, podobnie jak znajomość uprawy ryżu, metalurgia rozprzestrzeniła się dwoma drogami – wybrzeżem Morza Południowochińskiego i poprzez wyżyny Junnanu. Na stanowisku Tangxiahuan, położonym we współczesnej prefekturze Zhuhai w delcie Rzeki Perłowej, w warstwie kulturowej datowanej na 1300-1000 BC, odkryto tygły i formy (ang. moulds and crucibles). Wykopaliska w Kwo Lo Wan w okolicach dzisiejszego Hong Kongu dostarczyły znalezisk dwuzaworowych form (ang. bivalve moulds), których kontekst stratygraficzny został wydatowany na podstawie badań C14 węgla drzewnych na 1450-900 BC. Podobną chronologię uzyskano w czasie prac na stanowiskach wyżynnych położonych na zachód od prowincji Guangdong. Formy odlewnicze z Wayou (prowincja Guizhou) zostały wydatowane na 1667-1303 BC, natomiast wykorzystywane narzędzia, jak również liczny zestaw

⁵⁷ Higham 2014, s. 134.

⁵⁸ Higham 2014, s. 135-136.

innych artefaktów z brązu na około tysiąc lat przed naszą erą⁵⁹.

W swojej pracy na temat początków epoki brązu w północno-wschodniej Tajlandii, Charles i Thomas Higham⁶⁰ zwracają uwagę na pięć stanowisk, które pozwalają wyznaczyć ramy czasowe pojawienia się technologii obróbki wspomnianego surowca. Pierwszym z nich jest KhokPhanom Di, na którym nie znaleziono artefaktów brązowych oraz zabytków związanych z produkcją takich, mimo, że miejsce to znajdowało się na skrzyżowaniu szlaków handlowych, tak więc można by założyć, że jako jedno z pierwszych powinno zaadaptować nowe wzorce. Stanowisko to zostało opuszczone w XVI bądź XV wieku p.n.e., wydaje się więc prawdopodobne, że technologia wytopu brązu nie pojawiła się w Azji Południowo-Wschodniej przed tą datą. Podobna sytuacja występuje w AnSon, które było ważnym ośrodkiem w okresie neolitu. Zostało opuszczone w XI wieku przed naszą erą, a podczas badań nie odnaleziono tam żadnych brązowych zabytków. Natomiast na stanowiskach Ban Non Wat, Ban Chiang i Ban Lum Khao udało się uchwycić zaobserwować oraz wydatować sekwencję przejścia z okresu neolitu do wczesnej epoki brązu. Badania radiowęglowe kości ludzkich oraz zwierzęcych pozyskanych w Ban Chiang pozwoliły na dokładne datowanie poszczególnych grobów.

⁵⁹ Chiou-Peng 2009.

⁶⁰ Higham et al. 2011.

Pochówek młodego mężczyzny z grotem włóczni (ang. *socketed spear*) wykonanym z brązu został określony chronologicznie na 1128-926 BC, a inny grób, z brązową sztabą, na 1026-900 BC⁶¹. Na stanowisku Ban Lum Khao cmentarzysko z epoki brązu znajduje się nad grobami późno-neolitycznym, datowanymi na podstawie badań C14 węgla drzewnego na XIII-XII wiek p.n.e⁶². Analizy C14 pochówków ze stanowiska Ban Non Wat⁶³ również wykazały, że najstarsze z nich zawierające artefakty brązowe należy datować na około XI wiek p.n.e. Na tej podstawie można wyznaczyć datę pojawienia się brązu w północnej części Azji Południowo-Wschodniej. Możliwe jest również postawienie hipotezy, że, ze względu na mniejszą odległość geograficzną, narzędzia oraz ozdoby brązowe mogły nieco wcześniej pojawić się w dolinie Rzeki Czerwonej. Ze względu na brak precyzyjnego datowania metodami przyrodniczymi⁶⁴ niemożliwa jest weryfikacja tego przypuszczenia.

Wietnamscy badacze ustalili chronologię relatywną dla obszaru północnej części kraju⁶⁵, wg. której po neolitycznej kulturze Phùng Nguyễn następowały dwie kultury epoki brązu, a ich nazwy zaczerpnięte zostały od charakterystycznych dla nich stanowisk, Đống Đậu i Go Mun.

⁶¹ Higham et al. 2011.

⁶² Higham T. 2005.

⁶³ Higham i Higham 2009.

⁶⁴ Jak badania radiowęglowe.

⁶⁵ Dolina Rzeki Czerwonej.

Đông Đậu, odkryte w roku 1961, zajmuje tell (ang. mound) o powierzchni około 3 ha⁶⁶. Najstarsza faza osadnictwa współczesna jest późnoneolitycznej kulturze Phùng Nguyễn. Wczesnobrązową ceramikę zdobiono ornamentem będącym rozwinięciem sposobu w jaki dekorowano naczynia przypisywane kulturze Phùng Nguyễn. Na tej podstawie można sądzić, że zmiany związane z przyjęciem technologii wytopu metali nie miały gwałtownego charakteru, spowodowanego np. migracją nowych grup ludności. Wietnamski badacz Trinh Sinh⁶⁷ zwraca ponadto uwagę na fakt, że narzędzia brązowe w swojej formie wydają się być imitacją wyrobów kamiennych. Kolejnym dobrze zbadanym stanowiskiem z fazy Đông Đậu jest Thanh Den⁶⁸. Prowadzone tutaj wykopaliska dostarczyły cennych informacji na temat technologii wytopu brązu. Dzięki wykorzystaniu kamiennych form odlewniczych prahistoryczni rzemieślnicy potrafili wykonywać narzędzia, takie jak topory czy haczyki do łowienia ryb. Odnaleziono również ozdoby nefrytowe, których forma nawiązywała do biżuterii z epoki neolitu⁶⁹.

Stanowisko Gò Mun, od którego nazwę wzięła następująca po Đông Đậu kultura archeologiczna, znajduje się w prowincji PhúThọ. Podobnie jak w przypadku Đông

⁶⁶ Ha Van Phung 1979, Ngo Si Hong 1987.

⁶⁷ W wielu azjatyckich językach najpierw zapisuje się nazwisko (w tym przypadku Trinh), następnie imię (Sinh); Trinh 1977.

⁶⁸ Higham 2014, s. 168.

⁶⁹ Nguyễn K. D. 1998.

Đâu⁷⁰, odnaleziono wiele podobnych do siebie narzędzi kamiennych i brązowych. Pozyskane formy odlewnicze potwierdzają, że wytwarzano tutaj nie tylko wspomniany rodzaj przedmiotów, ale także broń. Nowością jest pojawienie się figurek z brązu, przedstawiających między innymi siedzącego mężczyznę. Odlewano je prawdopodobnie metodą wosku traconego. Ceramika tej fazy charakteryzuje się ciągłym rozwojem ornamentów, w dalszym ciągu widoczne są jednak ich późnoneolityczne korzenie⁷¹. Na wybrzeżu północnej części Wietnamu rozwijały się lokalne grupy takie jak np. Hao Loc i Ha Long. Kultury epoki brązu doliny Rzeki Czerwonej wykazują liczne cechy wspólne z kulturami rozwijającymi się w północno-wschodniej części Tajlandii, głównie w kwestii ceramiki oraz technologii wytopu brązu⁷².

Za najlepiej rozpoznane stanowisko z tego okresu należy uznać Ban Non Wat na płaskowyżu Khorat⁷³, gruntownie przebadane przez nowozelandzko-tajską ekspedycję. Prace w Ban Non Wat pozwoliły ustalić sekwencję chronologiczną dla epoki brązu na terenie północno-wschodniej Tajlandii. Natomiast eksploracja dużego cmentarzyska związanego z tym stanowiskiem dostarczyła istotnych informacji dotyczących zmian społecznych zachodzących w ciągu 25 generacji, które żyły we wspo-

⁷⁰ Higham 2014, s. 169.

⁷¹ Van Tan 1980.

⁷² Płaskowyż Khorat.

⁷³ Higham i Higham 2009.

mnianej osadzie⁷⁴. Ban Non Wat znajduje się w dystrykcie Non Sung w prowincji Nakhon Ratchasima, niedaleko historycznego miasta Phimai⁷⁵. Odkrywano tu liczne narzędzia oraz formy do wyrobu egzemplarzy metalowych oraz sporą ilość zabytków brązowych. Sugeruje to, że, pomimo braku złóż miedzi i cyny znajdujących się w pobliżu osady, miejsce to stanowiło ważny punkt w sieci handlowej.

Nowozelandzcy badacze⁷⁶ podzielili epokę brązu na 5 faz, nazywanych kolejno BA1-BA5⁷⁷. Fazę BA1 datuje się na lata 1050-1000 BC. Na cmentarzysku Ban Non Wat znajdowało się 7 grobów związanych z tym okresem. Wyposażenie grobowe, głównie ceramika, nawiązywała do neolitycznych wzorców, tak więc podobnie jak w przypadku północnego Wietnamu można wnioskować o kontynuacji poprzednich tradycji kulturowych (Il. 8). Ponadto zwiększyła się liczba darów grobowych, co sugeruje wzrost zamożności społeczeństwa. Dobrym tego przykładem jest pochówek młodej kobiety, oznaczony przez archeologów numerem 569. Oprócz ciała złożonego w drewnianej trumnie o łódkowatym kształcie zadokumentowano czternaście wysokiej jakości naczyń ceramicznych. Dla porównania w neolicie na jeden grób średnio przypadały tylko dwa. W tym przypadku, oprócz naczyń, inwentarz składał

⁷⁴ Higham 2011.

⁷⁵ Ważna regionalna stolica średniowiecznego Imperium Khmerskiego.

⁷⁶ Higham i Higham 2009.

⁷⁷ BA – ang. Bronze Age.

się z brązowych narzędzi oraz ozdób, wykonanych między innymi z muszli. Groby kolejnej fazy – BA2, datuje się na 1000-850 BC i ułożone są w czterech rzędach. Charles Higham sugeruje⁷⁸, że każdy z nich mógł „należec” do jednego rodu. W tym czasie występowała największa ilość darów grobowych. Również ich jakość świadczy o majątności mieszkańców Ban Non Wat. Oprócz narzędzi brązowych oraz ceramiki, często pokrytej wyszukаныmi malunkami wykonanymi czerwonym barwnikiem, stosunkowo często składano ze zmarłym ozdoby i biżuterię. Szczególnie interesujące są bransolety wykonane z egzotycznych muszli, co potwierdzać może istnienie rozwiniętego handlu dalekosiężnego. Niektóre szkielety po śmierci i złożeniu do grobu były następnie z niego wyjmowane oraz ponownie chowane, co dowodzi możliwości istnienia rozbudowanego rytuału pogrzebowego. Niemowlęta i małe dzieci wkładano do dużych ceramicznych naczyń (ang. jars). Na szczególną uwagę zasługuje pochówek około rocznego dziecka, oznaczony numerem 532. Na pojemniku ,w którym znajdowały się szczątki, umieszczono ornament przypominający węża. Zwierzę to może mieć symboliczne znaczenie, gdyż według przekazów pisanych we wczesnohistorycznym państwie Dian, które uformowało się w nieodległym Junnanie, wąż był symbolem odrodzenia⁷⁹. Następną z faz epoki brązu – 3 (BA3), trwająca od

⁷⁸ Higham 2014, s. 141.

⁷⁹ Ti i Dadao 1983.

około 850 do 800 BC, była okresem, kiedy gwałtownie spadła liczba darów składanych wraz ze zmarłym. Może to świadczyć o przekształceniach społecznych, choć w opinii autora tej pracy należy również zakładać zmianę obrządku pogrzebowego⁸⁰. Okres BA4 (800-700 BC) charakteryzował się skromnie wyposażonymi grobami, ułożonymi w rzędach, w których poszczególne groby stykały się na płaszczyźnie stopy/głowy. Do wyjątkowych można zaliczyć pochówek oznaczony numerem 549, w którym złożono dojrzałego mężczyznę. Wraz z nim odnaleziono liczne narzędzia do wytopu brązu. Charles Higham⁸¹ spekuluje, że być może to grób rzemieślnika. Ostatnią fazę epoki brązu – BA5 wydatowano na 700-420 BC. Odznacza się ona dalszym stopniowym spadkiem ilości oraz jakości darów grobowych. Pochówki układano na osi północ-południe. Innowacją stanowiło pojawienie się nowych form ceramicznych, charakterystycznych dla tego okresu: dużych, otwartych mis; cylindrycznych garnków (ang. pots) i sferycznych naczyń (ang. vessels). Podobna chronologia została ustalona dla stanowiska Ban Lum Khao, znajdującego się kilka kilometrów od Ban Non Wat⁸².

Badania archeologiczne⁸³ wykazały, że Ban Non Wat było ośrodkiem, gdzie intensywnie rozwijało się rzemiosło związane z obróbką brązu. Formy odlewnicze wykonywa-

⁸⁰ Analogicznie do zmian zachodzących w kulturze lateńskiej; Culniffe 1997.

⁸¹ Higham 2008.

⁸² Higham i Thosarat 2004.

⁸³ Cawte 2008.

no przede wszystkim z gliny, niemniej odkrywano również egzemplarze z piaskowca. Nie można jednoznacznie stwierdzić, czy produkcja była oparta o niezależnych rzemieślników, czy o warsztaty, w których specjaliści wytapiali brąz pod kontrolą elity. Jednakże szerokopłaszczyznowe prace wykopaliskowe nie dostarczyły dowodów na istnienie scentralizowanego miejsca produkcji rzemieślniczej, więc dostępne ustalenia przemawiają raczej na korzyść teorii o niezależnych producentach. Z drugiej strony w pobliżu stanowiska nie znajdują się złoża potrzebnych metali, więc stąd wniosek, że elita mogła umacniać swoją pozycję poprzez kontrolę handlu surowcami niezbędnymi do wytopu żelaza.

Stanowisko archeologiczne Non Nok Tha znajduje się na wzgórzu w północnej części Isan, w prowincji Khon Kaen. Położone w miejscu połączenia dwóch strumieni na obszarze zapewniającym dogodny dostęp do dwóch stref ekologicznych – nadrzecznej równiny oraz wzgórz porośniętych wiecznie zielonym lasem tropikalnym. Stanowisko to, oddalone o około 120 km na południe od złóż miedzi w Phu Lon, pełniło istotną rolę w transporcie tegoż surowca w kierunku doliny rzeki Mun. Na tym terenie prace badawcze w latach sześćdziesiątych prowadził Donn'an Bayard⁸⁴. W tamtych czasach dostarczyły one przełomowych informacji dotyczących przełomu neolitu i epoki brązu. Z powodu braku odpowiednich próbek do

⁸⁴ Bayard 1972a; 1972b.

datowania radiowęglowego nie udało się ustalić wiarygodnej chronologii absolutnej, niemniej chronologia relatywna pozwalała śledzić zmiany zachodzące w społeczności zamieszkującej tę osadę. Bayard podzielił okres brązu na trzy fazy, Early Period (EP), Middle Period (MP) i Late Period (LP), wyznaczając następnie sub-fazy. Datowanie to zostało utworzone na podstawie badania cementarzystka przyległego do osady Non Nok Tha. W najstarszej fazie, zapisywanej w skrócie jako EP, metalowe dary grobowe stanowią bardzo rzadkie znaleziska, dominuje głównie ceramika. W tym okresie wykrył się także obrządek pogrzebowy, polegający na grzebaniu dorosłych oraz dzieci w ten sam sposób – składano ich w jamie na głębokości pomiędzy 40 a 90 cm. Jak zostało już wspomniane w skład inwentarza grobowego wchodziła przede wszystkim ceramika, a ponadto kamienne siekiery, biżuteria wykonany z muszli oraz kości zwierzęce. W kolejnym okresie – MP jest znacznie więcej darów grobowych wykonanych z metalu. Większość grobów ma taką samą ilość (czterech) naczyń grobowych. Niektóre z pojemników, te zawierające kości zwierzęce, zostały prawdopodobnie zniszczone w sposób intencjonalny.

Ponowna analiza dokumentacji z wykopalisk, przeprowadzona przez Elizabeth Bacus⁸⁵, wykazała, że we wczesnej fazie niektóre groby kobiet zawierają relatywnie więcej darów grobowych. Fakt ten może sugerować rozwarstwie-

⁸⁵ Bacus 2006.

nie społeczne, jednak, podobnie jak w przypadku stanowisk z doliny rzeki Mun, z biegiem czasu pochówki stają się bardziej egalitarne. Badania antropologiczne zębów⁸⁶ wskazują na to, że śmiertelność niemowląt była stosunkowo niska a populacja dość dobrze odżywiona, co, w porównaniu z neolitem, poświadcza wzrost produkcji żywności.

Stanowisko archeologiczne Ban Chiang znajduje się w prowincji Sakon Nakhonw poblizu granicy tajsko-laotańskiej. Prace wykopaliskowe na cmentarzysku wykazały, że pierwsze pochówki związane z epoką brązu można datować na XI wiek przed naszą erą. Badania wykonano metodą radiowęglową, na próbkach pobranych z kości ludzkich i zwierzęcych, stanowiących część inwentarza grobowego⁸⁷. Ponadto na stanowisku znaleziono również ceramiczne tygle ze śladami brązu, pozostałymi tam przy procesie wytopu. Badanie grotu włóczni wykonanego ze wspomnianego materiału, który odnaleziono w grobie młodego mężczyzny, wykazało, że surowce, z którego wytopiono ten przedmiot, pochodziły z regionu Seponh we współczesnym Laosie⁸⁸.

Poprzez Khorat technologia wytopu brązu rozprzestrzeniła się do Tajlandii Centralnej⁸⁹ i doliny Mekongu⁹⁰.

⁸⁶ Douglas 2006.

⁸⁷ Higham et al. 1984.

⁸⁸ Pryce et al. *in press*.

⁸⁹ Dolina Menamu.

⁹⁰ Obszar współczesnej Kambodży.

Dla stanowisk w dolinie Menamu, podobnie jak na terenach północnej części Wietnamu, brak jest precyzyjnych dat radiowęglowych. Niemniej zespołowi włoskich badaczy udało się ustalić ramowe daty oraz periodyzację epoki brązu na tym obszarze⁹¹. Najwcześniejsze zabytki metalowe, pochodzące między innymi ze stanowiska Non Pa Wai, pozwalają określić początek epoki brązu na tym terenie na około XI wiek p.n.e. Wyznaczają one rozpoczęcie fazy nazywanej BA1, która trwała do około 800 roku BC. Następną fazą – BA2 datowana jest od 800 BC do okresu pojawiania się technologii wytopu żelaza około roku 500 przed naszą erą. Podobnie jak w północno-wschodniej Tajlandii, pochówki w tym regionie zawierały cały szereg darów grobowych, w których skład wchodziły kamienne i brązowe narzędzia, ceramika, ozdoby oraz kości zwierząt. Stosunkowo słabo rozpoznane są natomiast stanowiska w dolnym biegu Mekongu, na terenie współczesnej Kambodży. Dużo informacji na temat tego okresu pochodzi z zasiedlonego już w epoce neolitu stanowiska Samrong Sen. Niestety było ono badane we wczesnym okresie kolonialnym⁹², co zaowocowało dokumentacją niespełniającą współczesnych standardów prowadzenia badań archeologicznych. Mimo tego, że C. Mansuy⁹³ podzielił stratygrafię tego stanowiska na trzy jednostki, ze względu na brak prawidłowego opisu kontekstu archeologicznego niemoż-

⁹¹ Rispoli et al. 2013.

⁹² Noulet i Moura 1879.

⁹³ Mansuy 1902, 1925.

liwa jest obecnie ponowna interpretacja zabytków ruchomych z tego stanowiska. Powszechnie stosowano narzędzia kamienne, między innymi siekierki, których forma przypomina analogiczne znaleziska z całego dorzecza Mekongu. Naczynia ceramiczne charakteryzują się brakiem dekoracji, bądź stosowaniem prostych wzorów geometrycznych wykonanych metodą nacięć. Na stanowisku nie odkryto naczyń malowanych. Często występującą formą jest misa na nóżce (ang. pedestalbase). Mansuy zwraca również uwagę na liczne zabytki brązowe oraz formy do ich wytopu. W omawianym ośrodku produkowano narzędzia, takie jak dłuta, haczyki, broń, w tym topory i groty włóczni, a także ozdoby, bransolety oraz dzwonki.

Późniejsze prace powierzchniowe i analiza pozyskanego materiału⁹⁴ wykazały, że technologia wytopu brązu o dużej zawartości ołowiu (niekiedy ponad 25% stopu) była stosowana na wielu stanowiskach w dorzeczu Mekongu. Badania nieinwazyjne, prowadzone w późnym okresie kolonialnym⁹⁵, pozwoliły rozpoznać inne ośrodki z epoki brązu, takie jak O Yak, O Pie Can czy O Nari. Jednak ze względu na sytuację polityczną w drugiej połowie XX wieku miejsca te nie zostały przebadane wykopaliskowo. Stosunkowo dużo nowych informacji dostarczyły badania prowadzone w ostatnim czasie przez EFEO pod kierow-

⁹⁴ Janse 1951; Murowchik 1986.

⁹⁵ Levy 1943.

nictwem Christopher'a Pottier'a⁹⁶ w Koh Ta Meas, położonego w zachodniej części parku archeologicznego Angkor. Umieszczenie tego stanowiska implikuje znaczne problemy metodyczne. Znajduje się ono na dnie średnio-wiecznego sztucznego zbiornika wodnego Zachodniego Baray'u, więc prace wykopaliskowe możliwe są jedynie w czasie pory deszczowej, kiedy część zbiornika jest sucha. Francuscy badacze odkryli tu 27 grobów, zawierających liczne dary, w skład których wchodziły naczynia ceramiczne, czy ozdoby z brązu oraz kości słoniowej. Datowanie radiowęglowe wykazało, że stanowisko to było zasiedlone około przełomu drugiego i pierwszego tysiąclecia przed naszą erą.

Mimo braku prospekcji archeologicznej w skali krajo-brazu w środkowej części Wietnamu, selektywnie przebadane ośrodki pozwoliły ustalić, że na tym terenie społeczeństwa epoki brązu rozwijały się podobnie jak w innych częściach Azji Południowo-Wschodniej. Stanowisko archeologiczne Binh Chau, znajdujące się w dolinie rzeki Thu Bồn⁹⁷, było badane przez naukowców wietnamskich⁹⁸. Wykopaliska na osadzie, składającej się z trzech pagórków górujących ponad obecnymi polami ryżowymi, wykazały obecność pochówków szkieletowych. Na stanowisku wytwarzano broń i narzędzia z brązu, a także ceramikę dekorowaną kolorem czarnym, czerwonym oraz bia-

⁹⁶ Pottier 2006, informacja ustna.

⁹⁷ Prowincja Quảng Nam.

⁹⁸ Ngo Si Hong 1980.

łym. Dla tej osady udało się uzyskać dwie daty radiowęglowe wykazujące, że była ona zasiedlona co najmniej pomiędzy 1185+/-130 BC i 794+/-40 BC. Innym ważnym regionem w środkowym Wietnamie były okolice współczesnego miasta Hue⁹⁹, jako, że pobliskie przełęcz gór Truong Son były najdogodniejszą drogą łączącą wybrzeże Wietnamu z doliną Mekongu. Odkryte na stanowiskach Ba Long, Ban Vang, Huyen Cu czy Nhu Le brązowe ozdoby znajdują analogie w wyrobach z Khorat. Nguyễn KhacSu i Tranh Quy Thinh¹⁰⁰ zwracają uwagę na fakt, że w epoce brązu zamieszkiwano również interior Wietnamu, np. na stanowisku osadowym Lung Leng w prowincji Kon Tum znaleziono warsztat brązowniczy.

Model gospodarczy i sieć osadnicza, które utrwaliły się w czasie epoki brązu, wydają się być uniwersalnym dla całego obszaru kontynentalnej Azji Południowo-Wschodniej¹⁰¹. Większość stanowisk znajdowała się przy dopływach głównych rzek, na wyniesionym terenie¹⁰². Lokalizacja ta z jednej strony niwelowała zagrożenie ze strony powodzi, z drugiej zaś pozwalała kontrolować zasoby w różnych strefach ekologicznych, zarówno terasie zalewowej, dolinie rzek, jak i terenom wyżynnym¹⁰³. Zabagnione obszary terasy zalewowej stanowiły źródło ryb,

⁹⁹ Reinecke et al. 1999.

¹⁰⁰ Nguyễn i Tranh 2000.

¹⁰¹ Higham 2014, s. 176.

¹⁰² Moore 1988; Kijngam et al. 1980.

¹⁰³ White 1982.

skorupiaków oraz żółwi wodnych. Ważną rolę zwierząt niełądowych w diecie mieszkańców Azji Południowo-Wschodniej udowodniły badania przeprowadzone w Non Nok Tha¹⁰⁴ czy Ban Na Di¹⁰⁵, gdzie dokładne przesiewanie warstw kulturowych przez drobnoziarniste sита¹⁰⁶ ujawniło ości ryb słodkowodnych. Polowano również na dziką zwierzynę, głównie na gatunki z rodziny jeleniowatych. Istotną rolę odgrywała również hodowla, przede wszystkim świń i bydła. Drób zaś miał drugorzędne znaczenie. Analizy pozostałości zwierząt wskazują na znaczne różnice pomiędzy gatunkami hodowlanymi a ich dzikimi przodkami, co sugeruje pełną domestykację. Kości udomowionych przedstawicieli fauny znajdowane są zarówno w kontekście grobowym, jak i na stanowiskach osadowych. Natomiast podstawowym zbożem uprawnym był ryż, ponadto występowało także proso. Higham¹⁰⁷ zwraca uwagę, że obserwując analogie etnohistoryczne czy chociażby współczesną wieś w Laosie bądź Tajlandii, wnioskować można o innych sposobach pozyskiwania żywności przez ówczesnych mieszkańców. Mogli oni np. zbierać grzyby lub owoce leśne, jednak praktyki te nie pozostawiły śladu w materiale archeologicznym.

¹⁰⁴ Higham 2014, s. 176.

¹⁰⁵ Chang i Loresto 1984.

¹⁰⁶ Wielkość oczka poniżej 1mm.

¹⁰⁷ Higham 2014m s. 179.

Obecnie rozpoznano większość prahistorycznych źródeł rud metali potrzebnych do wytopu brązu¹⁰⁸. Najważniejsze znane regiony górnicze to łańcuch wygasłych wulkanów Loei-Petchabun oddzielający płaskowyż Khorat od doliny Menamu, dolina Khao Wong Prachan niedaleko współczesnego Bangkoku oraz Sepon w Laosie. Badania izotopowe, które prowadził zespół kierowany przez Oliviera Pryce¹⁰⁹, wykazały, że handel surowcem był ożywiony i odbywał się na dalekie dystanse.

Wykopaliska archeologiczne, prowadzone na wielu cmentarzach, dostarczyły dostatecznie dużo informacji, aby podjąć próbę zrekonstruowania demografii społeczności pradziejowych na tym terenie¹¹⁰. W porównaniu z neolitem ogólna kondycja biologiczna poprawiła się, a okres życia mieszkańców wydłużył. Widać to zwłaszcza w takich wskaźnikach jak znaczny spadek śmiertelności niemowląt. Mężczyźni generalnie umierali później niż kobiety, niektórzy dożywali powyżej 40 roku życia. Ten fakt można tłumaczyć obciążeniem organizmu oraz wszelkimi powikłaniami związanymi z ciążą i porodem. Analizy zębów oraz kości pod kątem diety wykazały, że populacje były dobrze odżywione, ponadto nie stwierdzono różnic w diecie kobiet i mężczyzn. Degeneracja stawów, związana z ciężką pracą fizyczną, dotyczyła głównie mężczyzn, dodatkowo

¹⁰⁸ Pigott i Weisgerber 1998; Pryce et al. 2011.

¹⁰⁹ Pryce 2011.

¹¹⁰ Domett i Tayles 2006; Douglas 2006; Houghton i Wiriyaromp 1984.

niektóre męskie szkielety miały złamania charakterystyczne dla obrażeń zadanych w czasie walki¹¹¹.

Patrząc na rozwój archeologii Azji Południowo-Wschodniej można zauważyć, że każda epoka charakteryzuje się swoim nadrzędnym problemem badawczym. O ile naukowcy zajmujący się okresem neolitu rozważają głównie zagadnienia związane z autochtonicznością/ allochtonicznością pierwszych rolników, tak tematem przewodnim wielu prac nad początkiem pierwszego tysiąclecia przed naszą erą jest próba poznania stopnia zmian społecznych, głównie stratyfikacji społeczności w okresie upowszechniania się metalurgii.

Pomimo pojawiania się w niektórych grobach z epoki neolitu ozdób, społeczeństwo tegoż okresu wydaje się być egalitarne. Należy jednak zwrócić uwagę, że wiąże się to z założeniem, że ilość oraz dystrybucja darów grobowych odpowiada faktycznym stosunkom społecznym w danej populacji. Trwający do połowy pierwszej dekady XXI wieku paradygmat w archeologii Azji Południowo-Wschodniej zakładał kontynuację egalitarnego modelu społecznego¹¹². Przytoczone powyżej przykłady badań na wielu stanowiskach wskazały, że w dalszym ciągu w użyciu były narzędzi kamienne, a pojawienie się metalurgii nie niosło ze sobą rewolucyjnych zmian na miarę pojawienia się rolnictwa millenium wcześniej. Empiryczne dowody

¹¹¹ Złamane kości przedramion i obojczyki.

¹¹² np. White i Pigott 1996.

potwierdzające słuszność tego twierdzenia to przede wszystkim brak wyróżniających się grobów. Za przykład mogą posłużyć badania statystyczne przeprowadzone na stanowisku Ban Lum Khao przez D. O'Reilly'ego¹¹³, które nie dostarczyły przesłanek, aby inwentarz którykolwiek pochówków znacząco się wyróżniał. Również analiza sposobu dystrybucji surowca zdaje się potwierdzać teorię o braku kontroli elit nad handlem. White i Pigott¹¹⁴ przywołują wyniki badań nad kopalnią miedzi w Phu Lon na tajskim brzegu środkowego Mekongu, gdzie nie istniały stałe osady czy warsztaty, co sugerowałoby, że przedstawiciele różnych społeczności czasowo przybywali w te okolice w celu fedrowania złóż metalu.

Niemniej najnowsze badania archeologiczne prowadzone przez Charlesa Higham'a w Ban Non Wat¹¹⁵ zdają się przeczyć wcześniej utrwalonym poglądom. Wykopaliiska na tym stanowisku pokazują, że społeczeństwo było rozwarstwione, a istnienie elit poświadczają groby, których wyposażenie jest znacznie bogatsze w porównaniu do pozostałych¹¹⁶. Mimo, że w późnej epoce brązu inwentarze grobowe stają się uboższe, nadal widoczne są groby pochówki wyposażone w znacznie większą ilość przedmiotów. Higham¹¹⁷ zwraca również uwagę na wyróżniające się

¹¹³ O'Reilly 2004.

¹¹⁴ White i Pigott 1996.

¹¹⁵ Szczegółowo opisywane powyżej.

¹¹⁶ Harris 2010.

¹¹⁷ Higham 2014, s. 190.

groby noworodków oraz dzieci, co sugeruje istnienie tradycji rodowych i przekazywanie dóbr i prestiżu z pokolenia na pokolenie. Jeżeli interpretacja ta jest słuszna, to zjawisko to może wiązać się z początkiem kształtowania się władzy dziedzicznej. Zmiany te zdają się spełniać model teoretyczny zaproponowany przez Bryan'a Hayden'a¹¹⁸, wg. którego pewne jednostki miały potrzebę okazywania swojego prestiżu, choćby poprzez np. posiadanie egzotycznych przedmiotów¹¹⁹. Proces ten trwający przez pokolenia miał doprowadzić do wyłonienia się elit społecznych.

Za racjami Highama przemawia fakt, że większość cmentarzysk została wyrabowana, bądź znajduje się pod współczesną zabudową, co uniemożliwia przeprowadzenie badań archeologicznych pozwalających zadokumentować wszystkie groby. Całkiem możliwe, że brak wcześniejszych dowodów na istnienie pochówków elit wiąże się właśnie z tym problemem. Niemniej jednak w opinii autora tejże pracy należy podjąć wysiłek badawczy prowadzący do lepszego zrozumienia funkcjonowania sieci handlowej oraz sprawdzenia, czy faktycznie dana grupa kontrolowała wymianę oraz produkcję towarów. Zwłaszcza, że przeciwnicy stratygrafii społecznej argumentują, że dywersyfikacja ludności w Ban Non Wat jest ewenementem w skali Azji Po-

¹¹⁸ Hayden 2001.

¹¹⁹ Np. jak muszle morskie.

łudniowo-Wschodniej i występuje tylko w górnym biegu rzeki Mun¹²⁰.

Podsumowując, epoka brązu była łącznikiem pomiędzy wprowadzeniem gospodarki wytwórczej a rewolucją technologiczną związaną z upowszechnieniem się narzędzi żelaznych. W okresie tym powstały podwaliny pod proto-państwa. Ożywione dyskusje w dalszym ciągu wzbudza skala stratyfikacji społecznej. Niemniej zakładając poprawność modelu Hayden'a¹²¹ należy uznać postępującą z pokolenia na pokolenie krystalizację warstwy arystokracji, a zmniejszenie ilości darów grobowych w okresie BA3B łączyć być może z zachwianiem pozycji elit na skutek ewentualnej katastrofy naturalnej, np. długotrwałej suszy. Interesującym jest fakt składania w grobach zwierząt hodowlanych oraz naczyń, przypuszczalnie można to wiązać z rytuałem uczty na grobie zmarłego¹²². Zwyczaj ten również służył budowaniu pozycji elit.

EPOKA ŻELAZA DO ROZPOCZĘCIA „INDIANIZACJI” WCZESNYCH OŚRODKÓW PROTOPAŃSTWOWYCH

Umiejętność obróbki żelaza była dużo bardziej rewolucyjna niż ta związana z brązem, jako, że ruda potrzebna do wytopu tego pierwszego metalu jest dużo bardziej powszechna niż miedź i domieszki potrzebne w tym drugim procesie. Dzięki temu narzędzia żelazne, wytrzymalsze niż

¹²⁰ White i Hamilton 2009.

¹²¹ Hayden 2001; 2009.

¹²² Hayden 2009.

kamienne, trafiły „pod strzechy”, rewolucjonizując prądziejową gospodarkę.

O ile pojawienie się technologii wytopu brązu nastąpiło poprzez kontakty z północą¹²³, tak badacze nie są zgodni, czy umiejętność obróbki żelaza została zaczerpnięta na skutek relacji z ziemiami Państwa Środka, czy też z położonym na zachód od Azji Południowo-Wschodniej subkontynentem indyjskim¹²⁴.

Obecny stan wiedzy pozwala przypuszczać, że po raz pierwszy narzędzia i broń żelazna pojawiły się w Azji Wschodniej w IX wieku przed naszą erą. Na terenie Mongolii Wewnętrznej¹²⁵ rozpoczęcie epoki żelaza datowane jest około roku 650 BC¹²⁶. Trudno jest ustalić jednoznacznie datę pojawienia się broni żelaznej w Chinach Właściwych. Nastąpiło to jednak na przełomie okresów Wiosen i Jesieni (VIII wiek p.n.e. – 481 p.n.e.) oraz Walczących Królestw (481 – 221 p.n.e.)¹²⁷. W trakcie rozbitcia dzielnicowego, zwanego w chińskiej historiografii wspomnianym okresem Walczących Królestw, tamtejsi rzemieślnicy osiągnęli mistrzostwo w obróbce żelaza. Było ono nie tylko kute, ale także odlewane. Metal ten topi się

¹²³ To znaczy z terenami współczesnych Chin.

¹²⁴ Obszar subkontynentu indyjskiego, nazywanego tutaj zamiennie Azją Południową odpowiada w przybliżeniu terytoriom następujących współczesnych krajów: Bangladeszu, Indii, Nepalu, Pakistanu i Sri Lanki.

¹²⁵ Północny obszar Chin, w odróżnieniu od współczesnego Państwa Mongolskiego (mon. Монгол улс) zajmującego tereny historycznej Mongolii Wewnętrznej.

¹²⁶ Di Cosmo 1999a; 1999b.

¹²⁷ Cho-Yun 1990.

w temperaturze powyżej półtora tysiąca stopni Celsjusza, wymagało to więc zastosowania skomplikowanych pieców, pozwalających precyzyjnie kontrolować temperaturę. Najważniejszą rolę w handlu z południem odgrywało państwo Chu kontrolujące środkowy bieg rzeki Jangcy. Żelazne artefakty inspirowane sztuką tegoż państwa znajdowane są daleko na południe, między innymi na cmentarzysku Yinshanling w prowincji Kuangsi¹²⁸.

Równocześnie na terenie południowych Indii żelazo jako surowiec zaczyna być wykorzystywane już około tysiąca lat przed naszą erą¹²⁹. Dokładna prospekcja archeologiczna w stanie Tamil Nadu¹³⁰ wykazała, że na licznych stanowiskach w tym okresie wykonywano żelazne narzędzia. Rzemieślnicy z Azji Południowo-Wschodniej w późnym okresie prahistorycznym zaadoptowali inne pochodzące z Indii nowinki technologiczne, jak np. wyrób szklanych koralików¹³¹, niewykluczone więc, że znajomość obróbki żelaza mogła zostać zaadoptowana w wyniku kontaktów handlowych biegnącymi wzdłuż wybrzeża Zatoki Bengalskiej.

Niewątpliwie najlepiej poznaną kulturą późnego okresu prahistorycznego i protohistorycznego jest kultura Đông Sơn, określana również w literaturze jako wodzostwa (ang.

¹²⁸ Alternatywna transliteracja: Guangxi; Gongzuodui, 1978.

¹²⁹ Gallon 2008.

¹³⁰ Stan (hin. राज्य) jest podstawową jednostką podziału administracyjnego współczesnej Republiki Indii.

¹³¹ Higham 2014, s. 198.

chiefdoms) Đông Sơn. Michael Coe¹³² zwraca jedna uwagę na fakt, że stosowanie terminu „wodzostwo” dla określenia stosunków tego okresu może być zwodnicze, gdyż nie ma wystarczających dowodów potwierdzających taki właśnie model organizacji społecznej. Kultura Đông Sơn rozwijała się na obszarze delty Rzeki Czerwonej oraz w dorzeczu rzek Ma i Ca w północnej części Wietnamu. Tamtejsi badacze zwracają uwagę na ciągłość kulturową od okresu pierwszych rolników¹³³ do czasów historycznych. Wspomnianą kulturę Đông Sơn określa się chronologicznie na od około 500 BC do 43 AD¹³⁴. Ścisła data reprezentująca koniec okresu Đông Sơn związana jest z pojawieniem się źródeł pisanych, które pozwalają szczegółowiej ustalać sekwencję zdarzeń w przeszłości. W tym przypadku za koniec wodzostwa z doliny Rzeki Czerwonej uważa się aneksję tego terenu przez Cesarstwo Chińskie pod rządami dynastii Han i ustanowienie prowincji rządzonej przez cesarskiego gubernatora przysyłanego z Chang’an¹³⁵.

Niezależnie od problemu budowania narracji historycznych, bezsprzeczne jest, że wodzostwa powstały na lo-

¹³² Coe 2003, s. 48.

¹³³ Jednak część zachodnich badaczy podchodzi sceptycznie do stawiania równości pomiędzy kulturami archeologicznymi, a „ludami” w obecnym, politycznym znaczeniu tego słowa. Należy mieć na uwadze, że wielu lokalnych archeologów, nie tylko w Wietnamie, ale też w Chinach, Japonii czy Korei wykorzystuje, bądź też nadinterpretuje wyniki badań wykopaliskowych dla budowania narodowych narracji historycznych; Han 1998.

¹³⁴ Taylor 1983.

¹³⁵ Historyczna stolica Chin, położona obecnie niedaleko współczesnego miasta Xi’an w prowincji Shaanxi.

kalnym podłożu kulturowym¹³⁶. Wietnamscy badacze zwracają uwagę zwłaszcza na kontynuacje wcześniejszych motywów dekorowania ceramiki. Gwałtownych zmian nie widać również w sieci osadniczej. Jedno z największych stanowisk tej kultury, Co Lao, położone jest 15 km na północny zachód od Hanoi¹³⁷. Potrójna fosa, której obwód wynosi 8 kilometrów¹³⁸ oraz wysokie na 10 metrów wały wskazują, że było to ważne centrum polityczne w tym regionie, oczywiście zakładając, że ilość przesypanej ziemi należy utożsamiać z możliwościami lokalnego watażki do mobilizacji niższych warstw społecznych przy pracy nad założeniami monumentalnymi. Wg. chińskich źródeł historycznych grodzisko to zostało zdobyte przez ekspedycję wojskową pochodzącą z Chin, w II wieku przed naszą erą. Zespół badawczy pod wodzą Nam Kim'a¹³⁹ wyznaczył przynajmniej dwie fazy budowy fortyfikacji, z czego pierwsze miały powstać w IV wieku p.n.e. Chronologia ta jest oparta na dwóch próbkach radiowęglowych pobranych z fundamentów obronnego bastionu ziemnego, datowanego odpowiednio na 384-114 BC i 359-54 BC. Znalezione tutaj także wiele artefaktów świadczących o szybko zachodzących zmianach, zarówno w technice militarnej (np. groty do kuszy¹⁴⁰) oraz cywilnej (np. metalowe części

¹³⁶ Higham 2014, s. 199.

¹³⁷ Kim et al. 2010.

¹³⁸ Najbardziej zewnętrzznego pierścienia fosy.

¹³⁹ Kim 2010.

¹⁴⁰ Najpewniej zaadaptowanej z Chin.

do pługą). Stanowisko to byłoz pewnością ważnym centrum, w którym rzemieślnicy pracowali pod patronatem arystokracji dysponującej dużo większą władzą niż w czasie epoki brązu i wczesnej epoki żelaza.

W Co Lao znaleziono ponadto ceremonialny bęben, najbardziej charakterystyczny zabytek ruchomy dla epoki żelaza oraz okresu indianizacji w całej Azji Południowo-Wschodniej. Takie ceremonialne, wytapiane z brązu bębny odnajdowane są na całym omawianym obszarze Azji, nawet w miejscach tak odległych jak Filipiny, niemniej za ich kolebkę uważa się północny Wietnam oraz przyległe tereny obecnych Chin¹⁴¹. Wytwory takie są nie tylko dowodem na opanowanie przez lokalnych rzemieślników do perfekcji wytopu brązu. Ich bogate zdobienia są cennym źródłem informacji ikonograficznej dotyczącej życia i wierzeń mieszkańców Wietnamu z okresu późnej epoki żelaza oraz okresu indianizacji. Dobrym przykładem tego monumentalnego zabytku ruchomego jest bęben z Ngoc Lu¹⁴². W typologii Hegera zaliczany jest on do typu I, ma 79 cm szerokości i 63 cm wysokości. Wykonany został techniką wytopu na wosk tracony. Na szczególną uwagę zasługuje dekantacja bębna. Zdobienia bocznych części można podzielić na dwie kategorie. Pierwszy obszar przedstawień ukazuje ptaki, natomiast drugi, dużo bardziej interesujący z perspektywy archeologii, przedstawia flotę wo-

¹⁴¹ Huyen et al. 1990.

¹⁴² Sørensen 1986.

jenną. Zilustrowane łodzie mają platformy do abordażu, a wojownicy trzymają kilka rodzajów broni drzewcowej (włócznie i halabardy) oraz łuki. Górna część bębna, która była uderzana przez muzyka, przedstawia scenę interpretowaną jako procesję, w której biorą udział wojownicy, arystokraci ubrani w wytworne nakrycia głowy, jak również grający na instrumentach muzycy. Szczególnie warta uwagi jest ostatnia grupa postaci – osoby grające na monumentalnych bębnach umieszczonych na podwyższeniu. Oznaczałoby to, że niejako na instrumencie zaprezentowana została „instrukcja obsługi” tego zabytku, stanowiącego część rytualnej procesji. Niektóre źródła chińskie z pierwszych wieków naszej ery również wskazują nadużycie bębnów przez „południowych barbarzyńców” (kronikarze z Państwa Środka określali tak mieszkańców Azji Południowo-Wschodniej), w rytuałach związanych z wojną. Co ciekawe, żelazo nie wyparło całkowicie brązu, znane są liczne przykłady bimetalicznej broni, głównie z żelaznym ostrzem i brązowymi ozdobami¹⁴³. Dlatego też można przypuszczać, że brąz w dalszym ciągu odgrywał niezwykle ważną rolę, stanowiąc metal wiązany z prestiżem.

Dużo informacji na temat społeczeństwa doliny Rzeki Czerwonej dostarczają liczne cmentarzyska przebadane przez wietnamskich archeologów. W porównaniu do nekropolii z epoki brązu, na przełomie er widać wyraźnie stratyfikację społeczną oraz występowanie niezwykle boga-

¹⁴³ Reinecke et al. 2009.

tych pochówków elit społecznych¹⁴⁴. O znaczeniu łodzi jako symbolu wysokiej rangi zmarłego świadczą nie tylko przywołane wcześniej wizerunki statków na brązowych bębnach, ale także pochówki w monumentalnych¹⁴⁵ trumnach, które swym kształtem przypominały wspomniany środek transportu. Groby takie zostały odnalezione między innymi na stanowiskach Viet Khe i Chau Can¹⁴⁶. Pochówek z Viet Khe nie zawierał pozostałości szkieletu, co, podobnie jak na innych stanowiskach w północnej części Wietnamu, spowodowane jest wysoką kwasnością gleby. Znalaziono jednak bogate dary grobowe, między innymi miecz, sztylet, włócznię i liczne groty strzał. Broń wskazuje na kontakty z południowymi Chinami. Pozyskane daty radiowęglowe datują omawiany pochówek na III wiek p.n.e. Podobnie wyglądał inwentarz w Chau Can. Nieco późniejsze groby na stanowisku Xuan La¹⁴⁷ datowane są precyzyjnie (na podstawie znalezionych w inwentarzu grobowym monet chińskich) na I wiek n.e. O rosnących wpływach Chin świadczą liczne odnajdywane zabytki żelazne, wzorowane na wyrobach z Państwa Środka. Inne zadokumentowane na tym stanowisku dary grobowe obejmują broń z brązu, dekorowaną ceramikę oraz drewniane figurki.

¹⁴⁴ W nomenklaturze polskiej archeologii pradziejowej można by je nazwać „książęcymi”.

¹⁴⁵ Trumna z pochówku z Viet Khe ma prawie 5 m długości.

¹⁴⁶ Tieu 1977.

¹⁴⁷ Quan i Can 1982.

W epoce żelaza na terenie Wietnamu niewątpliwie ważną zmianą było wprowadzenie pługa, który pozwolił na znaczne zwiększenie wydajności produkcji rolniczej. Ustalenia archeologiczne dostarczają dowodów¹⁴⁸ na wprowadzenie tego narzędzia do uprawy. Niewątpliwie zmiany w sposobie gospodarowania mają związek z przyjmowaniem wzorców chińskich¹⁴⁹.

Obszar na którym rozwijała się kultura Đông Sơn znajdował się w bezpośrednim sąsiedztwie zjednoczonego od 220 roku p.n.e.¹⁵⁰ Cesarstwa Chińskiego. Rezultatem tego było między innymi włączenie delty Rzeki Czerwonej do Cesarstwa. Oddzielona wysokimi pasmami górskimi dolina dolnego i środkowego Mekongu z przyległym płaskowyżem Khorat nie leżała natomiast w strefie bezpośredniego zagrożenia militarnego ze strony Państwa Środka. Niemniej oddziaływania tego ośrodka cywilizacyjnego przyspieszyły ewolucję tamtejszych społeczności w okresie ostatnich wieków przed naszą erą.

Stanowiskami, które dostarczyły najwięcej informacji dotyczących okresu późnej prahistorii i protohistorii na terenie Kambodży są Lovea¹⁵¹ (Il. 9) oraz Phum Snay¹⁵².

¹⁴⁸ Higham 2014, s. 208.

¹⁴⁹ Bray 1986.

¹⁵⁰ Data koronowania QinShi Huang na Cesarza zjednoczonych Chin.

¹⁵¹ Autor tej pracy miał okazję przez trzy sezony uczestniczyć jako wolontariusz w pracach badawczych na tym stanowisku w ramach projektu „Paddy 2 Pura”, stąd też niektóre informacje przedstawione w tekście pochodzą z jeszcze nieopublikowanych źródeł.

¹⁵² O'Reilly et al. 2006.

W obu tych miejscach prowadzone prace wykopaliskowe pozwoliły odsłonić cmentarze¹⁵³, których inwentarz składał się z broni i narzędzi żelaznych, naczyń ceramicznych, biżuterii, w tym wskazujących na kontakty z Indiami szklanych koralików (Alison Carter, informacja ustna) oraz zawieszek z agatu. Naczynia, jak również zwierzęce kości kończyn mogą poświadczać kontynuację zwyczaju rytualnej uczty pogrzebowej. Część ceramiki została wykonana w charakterystycznym dla obszaru doliny rzeki Mun stylu *Phimai Black*, co poświadcza kontakty handlowe (poprzez góry Dânggrêk) pomiędzy terenami współczesnej Kambodży i północno-wschodniej Tajlandii. Ponadto badania antropologiczne wykazały, że mieszkańcy tego obszaru byli dobrze odżywieni¹⁵⁴.

Analiza sieci osadniczej na położonym na północny-zachód od doliny Mekongu płaskowyżu Khorat wykazała zagęszczenie liczby osad oraz, poprzez wprowadzenie nowych metod uprawy, zasiedlenia dotychczas niewykorzystywanych terenów wyżyn¹⁵⁵. Reprezentatywne stanowisko, na podstawie którego można wskazać zmiany zachodzące w tym regionie to Noen U-Loke. Położone jest ono w prowincji Nakhon Ratchasima i pokrywa powierzchnię dwunastu hektarów. Otoczono je aż pięcioma kręgami

¹⁵³ Wszystkie znane prahistoryczne pochówki na terenie Azji Południowo-Wschodniej do czasu rozprzestrzenienia się Buddyzmu są pochówkami szkieletowymi.

¹⁵⁴ Domett i O'Reilly 2009.

¹⁵⁵ Kijngam et al. 1980.

fos¹⁵⁶. Badacze z nowozelandzko-tajskiego zespołu, który prowadził prace wykopaliskowe na tym stanowisku, odsłoniли 125 grobów szkieletowych oraz przypisali je do czterech faz chronologicznych (MP, od ang. Mortuaryphases). Poniżej umówione zostaną dwie pierwsze fazy, jako że fazy 3 i 4 datowane są już na okres historyczny.

Pierwsza faza chronologiczna, oznaczona jako MP1, datowana jest na okres 400 - 100 BC. Najbogatszy grób z tej fazy, interpretowany jako pochówek wójta, zawierał dużą brązową włócznię, ponadto zestaw narzędzi z żelaza oraz naczynia ceramiczne, w których odnaleziono pozostałości po pokarmach, przede wszystkim ości. Ciało złożone do grobu przyozdobione było w brązową biżuterią. Interesujący jest także pochówek kobiety, w którym znaleziono liczne ozdoby, między innymi bransolety i kolie, wykonane z żelaza. W opinii autora tej pracy wytwarzanie ozdób żelaznych w początkowym okresie omawianej epoki może odzwierciedlać fascynację nowym metalem. Analogicznie przez pewien czas w wiktoriańskiej Anglii popularna była biżuteria wykonywana z aluminium. W grobach fazy MP2, datowanych na okres 100BC - 300AD, biżuteria żelazna nie występowała. W czasie MP2 po raz pierwszy pojawiają się ozdoby wykonane z szklanych paciorków oraz agatu, co sugeruje napływ egzotycznych dóbr. Badania petrograficzne wykazały, że agat, z którego wykonana została biżuteria pochodził z obszaru centralnej Tajlan-

¹⁵⁶ Higham et al. 2007.

dii¹⁵⁷. Zasadniczą zmianę w obrządku pogrzebowym stanowi upowszechnienie się zwyczaju wsypywania do komory grobowej ziaren ryżu. Porównawcze badania etnohistoryczne pozwalają założyć, że miało to znaczenie rytualne.

Badania zespołu Charlesa Highama¹⁵⁸ wykazały ponadto rozwój technologiczny. Miejscowi rzemieślnicy opanowali umiejętność kucia żelaza, zapewne z powszechnych w Azji Południowo-Wschodniej rud laterytowych. Nowe, wytrzymalsze narzędzia, takie jak pługi czy żelazne sierpy, zwiększyły możliwości produkcyjne społeczności zamieszkującej Noen U-Loke. Wykopaliska poświadczyły również produkcję soli¹⁵⁹ i wyrób tkanin. Interesująca może być teoria, że okręgi fosy miały nie tylko znaczenie militarne, ale stanowiły także zaczątki systemu gospodarki wodnej. Mogły one gromadzić wodę w czasie pory suchej bądź też, poprzez system kanałów, pomóc w jej przemieszczaniu z podmokłych terenów zalewowych na inne obszary¹⁶⁰.

Dodatkowo badania antropologiczne szkieletów pozwoliły na uzyskanie informacji o demografii i zdrowiu mieszkańców tego ośrodka. Pierwszą rzeczą, którą można zaobserwować jest ewidentny wzrost pochówków mężczyzn zmarłych z przyczyn wskazujących na istniejący konflikt zbrojny. Trend ten zgadza się również z analizami prowadzonymi na cmentarzyskach z Kambodży, datowa-

¹⁵⁷ Theunissen et al. 2000.

¹⁵⁸ Higham et al. 2007.

¹⁵⁹ Poprzez odparowanie solanki.

¹⁶⁰ Boyd et al. 1999; Habberfield-Short i Boyd 2007.

nych na ten sam okres¹⁶¹. Budowa i średnia wysokość mężczyzn znacząco wzrasta w porównaniu do epoki brązu, co sugeruje polepszenie się warunków żywieniowych. Na prawdziwość tej opinii wskazują także cechy pozametryczne kości¹⁶². Szczególnie interesujące są wyniki analiz izotopowych¹⁶³, dzięki którym okazało się, że populacja tego cmentarzyska była na przestrzeni wieków autochtoniczna. Poszczególne osoby urodziły się oraz dorastały w tej okolicy i nie ma żadnych dowodów na pojawienie się nowych grup ludności w okresie użytkowania nekropoli.

Podsumowując, zmiany kulturowe w Azji Południowo-Wschodniej zachodziły dwutorowo. Z jednej strony na terenie doliny Rzeki Czerwonej lokalne społeczności wczesnej epoki brązu weszły w bezpośrednią interakcję ze scentralizowanym Imperium Chińskim. Z drugiej zaś, na większości terenu Azji Południowo-Wschodniej, poprzez znalezienie się w obszarze oddziaływań dwóch wielkich cywilizacji (Chin - dynastii Han i Indii - Maurjów), przyjmowane były nowe wzorce kulturowe. Azja Południowo-Wschodnia znajdowała się na morskim szlaku handlowym łączącym Indie oraz Chiny, co tylko zwiększało wymianę handlową. Prace na omówionych stanowiskach, jak również na innych, o których nie wspomniano w tekście, wskazują na rosnącą stratyfikację społeczną, a także na pojawienie się nowych narzędzi, takich jak pług,

¹⁶¹ Domett et al. 2011.

¹⁶² Dometti Tayles 2006.

¹⁶³ Cox et al. 2011.

pozwalających zwiększyć produkcję. Poświadczeniem tych kontaktów są liczne „egzotyczne” artefakty, takie jak szklane koraliki. Zgodnie z przyjętą przez badaczy Szlaków Jedwabnych zasadą¹⁶⁴ wymieniane są nie tylko towary, ale również idee. Stopniowe adoptowanie nowych wzorców dało więc podstawy do formowania się nowych państw w okresie proto i wczesnohistorycznymi, który to zostanie omówiony w następnym rozdziale.

¹⁶⁴ Whitfield 2004.

Il. 7. Wykopaliska na stanowisku Ban Chiang.

Il. 8. Pochówek z Ban Non Wat.

Il. 9. Stanowisko Lovea w Kambodży.

OD OKRESU FORMOWANIA SIĘ
PIERWSZYCH PAŃSTW
DO ZJEDNOCZENIA KAMBODŻY
W ROKU 802 N.E.

„INDIANIZACJA” AZJI POŁUDNIOWO -
WSCHODNIEJ

„Indianizacja” (ang. Indianisation) w nomenklaturze archeologów i historyków zajmujących się Azją Południowo-Wschodnią oznacza proces przyjmowania wzorców kulturowych, religijnych, społecznych oraz ekonomicznych przez wodzostwa (ang. chiefdoms) późnej epoki żelaza. Wspomniane wzorce pochodzą z terenów subkontynentu indyjskiego¹.

Niewątpliwie procesem, który ukształtował oblicze cywilizacji indyjskiej była wędrówka ludów indoirańskich (zwanych również w starszej literaturze Ariami) na tereny północnej części subkontynentu indyjskiego, w doliny Indusu i Gangesu. Powolny proces migracji odbywał się około połowy drugiego milenium przed naszą erą². Indoiriowie, jak nazywa się osiadłe w Indiach ludy Indoeuropej-

¹ Bellina i Glover 2004.

² Tłumaczenie monografii „India: The ancient past” ukazała się w języku polskim pt. „Starożytne Indie” w roku 2011 nakładem Wydawnictwa Uniwersytetu Jagiellońskiego; Avari 2007.

skie, przyniosły ze sobą wierzenia stanowiące podstawę rozwoju późniejszej religii hinduistycznej³ oraz tradycję opowieści ustnych znanych jako hymny wedyjskie. Ich język – sanskryt, stał się uniwersalnym i był używany w praktykach religijnych⁴. W czasie okresu wedyjskiego (od czasów wędrówki Indoariów do około VI wieku p.n.e.) Śiwa i Wisznu⁵ stali się najważniejszymi bogami – Dewami – hinduizmu. Kultura Indoariów oddziaływała ponadto na dominujące w południowej części Indii oraz na Sri Lance autochtoniczne ludy drawidyjskiej. Cechą charakterystyczną społeczeństwa indyjskiego, które wykrystalizowało się w epoce buddyjskiej, był podział kastowy. Najwyższa z nich to bramini (kapłani), następnie kszatrija (wojownicy), wajśja (rzemieślnicy, kupcy, wolni chłopci) i śudra (najniższa kasta wykonująca zawody uznawane za nieczyste). W V wieku przed naszą erą na terenie północnych Indii zaczął rozwijać się alternatywny dla hinduizmu prąd filozoficzno-religijny. Pod wpływem nauk Siddharty Gautamy, nazywanego przez wyznawców Buddą, czyli Oświeconym, który nauczał w powszechnie używanym języku Pali, krytykując porządek społeczny oparty na kastach, nowy system filozoficzno-religijny szybko rozprzestrzenił się w Azji Południowej. Po raz pierwszy teren prawie całego subkontynentu indyjskiego został zjednoczony

³ Jamison i Witzel 1992 .

⁴ Analogiczne do łaciny w średniowiecznej Europie.

⁵ Bóstwa mitologii hinduistycznej są jedynie emanacjami uniwersalnego boga, w odróżnieniu np. od klasycznej religii greckiej albo rzymskiej.

pod panowaniem dynastii Maurjów, z której wywodził się Aśoka, uznawany w historiografii za jednego z najwybitniejszych władców Indii. Maurjowie rządili w latach 320 – 180 p.n.e., ale ich upadek nie oznaczał stagnacji ekonomicznej. Mimo rozbicia dzielnicowego oraz najazdów z północy, między innymi baktryjskich Greków i Kuszanów, nadal kwitł handel, a dzięki rozwojowi szkutnictwa⁶, jak również „ujarzmieniu” wiatrów monsunowych, indyjscy kupcy docierali zarówno na tereny Bliskiego Wschodu, jak i Azji Południowo-Wschodniej. Dokładny opis handlu pomiędzy wspomnianym obszarem azjatyckim a Indiami zostanie przedstawiony poniżej, niemniej jednak należy pamiętać, że na pokładach statków płynących na wschód znajdowali się bramini i mnisi buddyjscy.

Równocześnie impulsy cywilizacyjne napływały do Azji Południowo-Wschodniej z północy, miały one jednak odmienny charakter. W czasie panowania dynastii Han cesarze chińscy wyrażali zainteresowanie bezpośrednią kontrolą militarną nad ziemiemi Południowych Barbarzyńców. W wyniku tych dążeń północna część Wietnamu została inkorporowana do Państwa Środka. Sytuacja ta zmieniła się w czasie chińskiego rozbicia dzielnicowego w III wieku naszej ery, zwanego także okresem Trzech Królestw. Królestwo Wu (man. 吳), kontrolujące południową część Chin, zostało odcięte przez królestwo Wei

⁶ Indyjskie statki z tego okresu mogły zabierać nawet 200 ton ładunku.

(man. 魏) od lukratywnego Szlaku Jedwabnego, biegnącego przez Xinjiang. Aby zapewnić sobie zyski z eksportu, władcy Wu wspierali handel drogą morską, poprzez szlak zwany „morskim szlakiem jedwabnym” (ang. Maritime Silk Road). Przez tereny Azji Południowo-Wschodniej docierał on do Indii, a następnie poprzez indyjskich pośredników dalej na zachód.

Rozważając proces formowania się pierwszych państw należy także uwzględnić lokalny kontekst. Badania nad społeczeństwem epoki brązu i żelaza wykazały stopniową stratyfikację populacji, co w materiale archeologicznym przejawiało się występowaniem szczególnie bogatych pochówków. Zabytki archeologiczne oraz teksty źródłowe potwierdzają prawidłowość dwóch modeli teoretycznych, dotyczących formowania się pierwszych złożonych organizmów politycznych. Pierwszym ze wspomnianych modeli, który zyskał szczególną popularność wśród badaczy wczesnohistorycznej Mezopotamii, jest koncepcja imperiów hydraulicznych, zaproponowana przez Karla Wittfogel’a⁷. Według tego modelu władza centralna (ang. Centralised-despotism) była wynikiem potrzeby zarządzania systemem irygacyjnym, obejmującym znaczne terytoria⁸. Inny model, zaproponowany przez Malcolma Webba⁹, zakłada

⁷ Wittfogel 1956.

⁸ Niemniej wg. autora tej pracy znane są przypadki systemu gospodarki wodnej zarządzanej w sposób demokratyczny, np. na indonezyjskiej wyspie Bali (Scarborough et al. 2000).

⁹ Webb 1975.

centralizację władzy w wyniku akumulacji oraz redystrybucję przez klasę rządzącą bogactwa uzyskiwanego w wyniku handlu długodystansowego.

Rezultat tych, zarówno wewnętrznych, jak i zewnętrznych, czynników to stopniowa aglutynacja społeczności, która doprowadziła do powstania pierwszych organizmów państwowych. Te wczesne królestwa, z powodu ich koncentrycznych stref wpływów opartych na sojuszach skupiających się na osobie władcy, zostały nazwane przez Olivera Woltersa¹⁰ mandalami¹¹. Były one często w stanie permanentnej wojny ze swoimi sąsiadami. Wpływ na umocnienie się władzy królewskiej miała z pewnością religia hinduistyczna. Dlatego też lokalni rządzący chętnie przyjmowali na swoje dwory przybyłych z Indii braminów, gdyż nowy kult oraz ideologia legitymizowały ich władzę¹². Niemniej jednak Michael Vickery¹³ zwraca uwagę, że we wczesnych tekstach religijnych znajdują się dowody na inkorporacje wcześniejszych bóstw duchów, tak więc istniał swoisty synkretyzm pomiędzy wierzeniami autochtonicznymi oraz hinduizmem.

Omówione powyżej procesy zachodziły najpierw na terenach położonych zarówno na wybrzeżu, jak i w głębi interioru, połączonego poprzez rzeczne szlaki handlowe. Do dwóch najważniejszych mandali, które miały funda-

¹⁰ Wolters 1999.

¹¹ Mandala w sanskrycie oznacza okrąg.

¹² Wheatley 1983.

¹³ Vickery 1986.

mentalny wpływ na powstanie późniejszego średniowiecznego Imperium Khmerów, należały położone w delcie Mekongu Funan oraz znajdujące się wyżej w górę biegu Mekongu Czenla.

MORSKI SZLAK JEDWABNY I AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA W ŚWIETLE ŹRÓDEŁ ANTYCZNYCH¹⁴

W nawigacji greccy i rzymscy żeglarze używali wielu narzędzi oraz środków, między innymi periplusu. Periplita to dokumenty wyszczególniające (w kolejności) charakterystyczne cechy krajobrazu, zarówno kulturalnego jak i geograficznego, a ponadto przybliżone odległości pomiędzy nimi¹⁵. Periplus Morza Erytrejskiego został napisany przez anonimowego autora pomiędzy 40 a 70 rokiem naszej ery. Warto zwrócić uwagę, że istnieje wiele teorii na temat daty powstania tego ważnego dokumentu, którego chronologię ustalono też na okres pomiędzy 30 a 230 rokiem naszej ery¹⁶. Zawarta w Periplusie chronologia królów Nabatejskich jednoznacznie wskazuje jednak na połowę I wieku¹⁷. Nie tylko czas powstania, ale i osoba autora wzbudza kontrowersje. Interpretacja, zaproponowana na

¹⁴ Podrozdział bazuje na publikacji K. Hanus E. Smagur *Kattigara of Claudius Ptolemy and ÓcEo: the issue of trade between the Roman Empire and Funan in the Graeco-Roman written sources.*[w:] Proceedings of XII European Association of Southeast Asian Archaeologists. In press, Dublin.

¹⁵ Kish 1978.

¹⁶ patrz. Huntingford 1980.

¹⁷ Casson 1989, s. 6-7.

początku XX wieku przez Wilfred'a Schoff'a¹⁸, która do teraz ma szerokie grono zwolenników¹⁹, zakłada, że *Periplus* został napisany przez egipskiego Greka, prawdopodobnie handlarza, który mieszkał w Aleksandrii bądź Berenike. Autor najprawdopodobniej osobiście podróżował do Indii w celach handlowych. Jego słaby styl pisanie oraz liczne błędy np. mieszanie greki i łaciny, każe nam sądzić, że nie był on najlepiej wykształconym człowiekiem²⁰. Wspomniany dokument opisuje geografie i stosunki handlowe w basenie Morza Erytrejskiego. *Erythra Thalassa* znaczy Morze Czerwone, jednakże dla Greków termin ten nie oznaczał, jak obecnie, wąskiego basenu wciśniętego pomiędzy Afrykę i półwysep Arabski, ale odnosił się do całego obszaru Oceanu Indyjskiego, wliczając Morze Arabskie oraz Zatokę Perską. Dokument skupia się na wymianie towarów pomiędzy Imperium Rzymskim, prowadzonym poprzez porty nadczerwonomorskie, takie jak Berenike (w obecnej Arabskiej Republice Egiptu) z Azją Południową i Wschodnią Afryką. Autor zwraca uwagę na rosnący handel pomiędzy Śródziemnomorzem a Azją, co odpowiada światowym tendencją do wzrostu transkontynentalnego handlu w pierwszych wiekach naszej ery²¹. *Periplus* zawiera wiele istotnych informacji, opisując między innymi liczne porty handlowe na subkontynencie in-

¹⁸ Schoff 1912.

¹⁹ patrz. Casson 1989.

²⁰ Schoff 1912.

²¹ Uhlig 2007.

dyjskim,. Poniżej przytoczono przykład opisu ważnego portu Barigaza (obecnie Baruch w Gudżaracie, Indie):

There are imported into this market-town (Barigaza), wine, Italian preferred(...); copper, tin, and lead; coral and topaz; thin clothing and inferior sorts of all kinds; bright-coloured girdles a cubit wide; storax, sweet clover, flint glass, realgar, antimony, gold and silver coin, on which there is a profit when exchanged for the money of the country; and ointment, but not very costly and not much. And for the King there are brought into those places very costly vessels of silver, singing boys, beautiful maidens for the harem, fine wines, thin clothing of the finest weaves, and the choicest ointments. There are exported from these places spikenard, costus, bdellium, ivory, agate and carnelian, lycium, cotton cloth of all kinds, silk cloth, mallow cloth, yarn, long pepper and such other things as are brought here from the various market-towns. Those bound for this market-town from Egypt make the voyage favourably about the month of July, that is Epiphi²².

Na wschód od Indii autor dokumentu umieszcza krainę zwaną Chryse, co oznacza „złoto/złoty”. W mojej opinii jest to oczywiste odniesienie do Suvarnabhumi (w saskrycie Złota Kraina), jak mieszkańcy subkontynentu Indyjskiego w starożytności określali Azję Południowo-Wschodnią. Pierwsza wzmianka o tej krainie znajduje się

²² Periplus Morza Erytrejskiego, rozdział 49., tłumaczył W. Schoff.

w rozdziale 56, gdzie, opisując porty środkowej części zachodniego wybrzeża Indii, autor wskazuje, że sprowadzają oni między innymi żółwie skorupy z Chryse. Periplus daje nam jednak stosunkowo mało informacji o lokalizacji samego Chryse.

*And just opposite the river [Ganges] there is island in the ocean, the last part of the inhabited world toward the east, under the rising sun itself; it is called Chryse; and it has the best tortoise shells of the all places of the Erythrean Sea. After this region after under the very north (...) in land called This [Chiny – przypomnienie K. Hanus] there is (...) city called Thine.*²³

Z tego też źródła dowiadujemy się, że mieszkańcy basenu Morza Śródziemnego mieli bezpośredni dostęp do rynków w Indiach, a wymiana towarów była intensywna. Indyjscy kupcy handlowali z krajami na wschód od Zatoki Bengalskiej. Swoją wiedzę dzielili się oni z Grekami i Rzymianami. Warto zaznaczyć chociażby, że Chryse jest tłumaczeniem indyjskiej nazwy, co sugeruje świadomość istnienia cywilizacji w Azji Południowo-Wschodniej.

Pomponiusz Mela (łacina. Titus Pomponius Mela) jest znany obecnie jako autor najwcześniejszego dzieła w zakresie geografii, które przetrwało do dzisiaj. Prawdopodobnie sam autor urodził się w pierwszej połowie I wieku NE w południowej Hiszpanii, w prowincji Hispania Baetica.

²³ tłumaczył W. Schoff.

Historycy wierzą, że jego traktat „*De situ orbis*” został napisany około roku 43 bądź 44 naszej ery²⁴. Opis Świata w trzech Księgach, znany również jako Chorographia, napisano po łacinie i stanowi on opis znanych Rzymianom regionów od Gibraltaru po Azję. We wstępie autor przedstawił swoją metodę badawczą:

*Now for me, as I begin to describe its [known world] coastline and regions with greater preciseness, it is most convenient a) to begin from that point where our sea [the Mediterranean Sea] enters into the landmass [Strait of Gibraltar] (...) then b) to skirt the shores in the order they are lie in.*²⁵

Pomponiusz przeznaczył część swojego dzieła na opis Azji. W jego koncepcji wschodni, kontynentalny obszar dzielił się na trzy równoleżnikowe pasy: Scytyę na północy, Seres (Chiny; seres po łacinie znaczy jedwab, więc odwołanie do Kraju Jedwabiu) w środku oraz Indie na południu. Na wschód od Indii Mela umieścił dwie wyspy, prawdopodobnie najbardziej wysunięte na wschód części zamieszkałego świata. Jest więcej niż prawdopodobne, że są one tożsame z Azją Południowo-Wschodnią, pomimo stosunkowo skromnego opisu. Te dwie wyspy: Chryse – Złota i Argyre – Srebrna, zlokalizowane są na wschód od ujścia Gangesu²⁶. O ile Chryse może być zidentyfikowana z Półwyspem Malajskim, tak lokalizacja Argyre jest bar-

²⁴ Romer 1998, s.3.

²⁵ *De situ orbis*, księga I, rozdział 24., przełożył F. Romer.

²⁶ Clifford 1904, s. 4.

dziej kontrowersyjna. Cześć badaczy podziela pogląd, że Srebrna Wyspa to teren wybrzeża Mjanmy (dawniej Birma), znany obecnie jako Arakan²⁷. Starożytny autor opisując ją kreśli przed nami wizję urodzajnej krainy:

*In the vicinity of Tamus [China?] is the island of Chryse, in the vicinity of the Ganges that of Argyre. According to olden writers, the soil of the former consists of fold, that of the latter is of silver and it seems very probable that either the name arises from this fact or the legend derives from the name.*²⁸

Chociaż informacje te są bardzo skąpe, wpłynęły one na następne pokolenia rzymskich badaczy. Dzieło Pomponiusza Meli cytował między innymi Pliniusz Starszy.

Klaudiusz Ptolomeusz (Claudius Ptolemaeus) był greko-rzymskim matematykiem, geografem i astronomem, żyjącym w Aleksandrii w II wieku naszej ery (około 90-168). Jako jeden z najwybitniejszych badaczy swoich czasów interesował się szerokim wachlarzem nauk przyrodniczych. Z uwagi na jego liczne wybitne dzieła, takie jak *Mathematike Syntaxis* czy *Tetrabiblos*, trudno jednoznacznie wskazać jego magnum opus. Książką, na którą powinni zwrócić uwagę naukowcy zajmujący się problematyką badań nad Eurazją jest *Geographike Hyphegesis*. Ten tom to kompilacja całej rzymskiej wiedzy geograficz-

²⁷ Suarez 1999, s. 63.

²⁸ De situ orbis, tłumaczenie F. Romer.

nej obowiązującej w II wieku naszej ery²⁹. Pozycja ta jest dziełem dojrzałego akademika, który we wstępie dokładnie opisuje wykorzystywaną przez niego metodę badawczą. Pierwsza część traktuje o teorii geografii, między innymi odwołuje się do systemu długości oraz szerokości geograficznej, zaproponowanej przez Marinosa z Tyru. Druga część „Geografii” zawiera informacje geograficzne o całej *oikoumene*, czyli zamieszkałym świecie, znanym Grekom i Rzymianom. Marginesy tego rozpoznanego obszaru na zachodzie to Wyspy Szczęśliwe, a także prawdopodobnie Wyspy Kanaryjskie albo Wyspy Zielonego Przylądka na Atlantyku aż po środkowe Chiny na wschodzie. Niestety dzieła Ptolomeusza nie przetrwały w oryginale do naszych czasów, znamy je wyłącznie z późnośredniowiecznych oraz renesansowych kopii (Il. 10).

W swoim dziele Ptolomeusz wspomina również o Azji Południowo-Wschodniej, uzupełniając tym samym informacje z Periplusu Morza Erytrejskiego. Autor powtarza informacje o Złotym Chersonezie, który można już dużo pewniej identyfikować z Półwyspem Malajskim oraz wskazuje na ważny port w tym rejonie – Kattigarę. Miał się on znajdować na wybrzeżu Sinus Magna (Wielka Zatoka) co najprawdopodobniej powinno się wiązać z obszarem Zatoki Tajlandzkiej, ale może to być też określenie Morza Południowo-chińskiego. Dokładną georeferencję Kattigary niezwykle trudno określić. Historycy oraz archeolodzy

²⁹ Berggren i Jones 2001.

podają różne lokalizacje, między innymi Tonkin bądź ujście Rzeki Perłowej³⁰. Ja jednak przychyliam się do interpretacji, że Kattigara jest tożsama ze stanowiskiem archeologicznym OcEo w obecnej prowincji AnGiang (Socjalistyczna Republika Wietnamu). Dowody świadczące na korzyść tejże interpretacji to lokalizacja u skraju Zatoki Tajlandzkiej, rola jako portu dla królewskiej stolicy Angkor Borei oraz niespotykana na tą skalę w Azji Południowo-Wschodniej koncentracja artefaktów pochodzenia rzymskiego, takich jak monety i medaliony³¹.

Przed zajęciem przez Rzymian Egiptu w 30 roku p.n.e. arabscy żeglarze kontrolowali handel pomiędzy wschodnią częścią basenu Morza Śródziemnego a Azją i Afryką³². Strabon wspomina, że w 116 roku przed naszą erą Eudoxus z Kyzikos dopłynął do wybrzeży Indii. Sytuacja zmieniła się wraz z nastaniem nowej władzy. Rzymianie byli zainteresowani bezpośrednim dostępem do indyjskich towarów oraz rynków. Nie zdobywali go jednak osobiście, ale przy pomocy Greków. Warto zwrócić uwagę, że zarówno autor Periplusu jak i Klaudiusz Ptolemeusz byli pochodzenia greckiego. W okresie wczesnego cesarstwa wymiana handlowa przybierała na sile, Strabon³³ podaje liczbę 120 statków handlowych rocznie. Przedsięwzięcia związane z handlem nie znajdowały się w kręgu

³⁰ patrz. Gerini 1909, s. 303.

³¹ Malleret 1959, 1960.

³² Mitchiner 1998, s. 17; Casson 1989, s. 11.

³³ *Geōgraphiká* 2.118.

zainteresowań rzymskich cesarzy, niemniej towary oczywiście podlegały ocłeniu. Należy podkreślić, że tylko odpowiednio duże statki były w stanie żeglugi przepłynąć przez niespokojne wody Oceanu Indyjskiego, w związku z czym prywatni operatorzy musieli dysponować odpowiednimi środkami koniecznymi do wynajęcia bądź budowy dostatecznie dużej jednostki³⁴. Podczas żeglugi przez wspomniany ocean starożytni żeglarze wykorzystywali wiatry monsunowe, znane Rzymianom pod nazwą wiatrów Hipalosa. W związku z powyższym, statki najczęściej opuszczały egipskie porty w lipcu, aby wypłynąć w drogę powrotną na przełomie grudnia i stycznia. W Periplusie zapisano, że porty indyjskie były również centrami handlu chińskim jedwabiem. Ten drogocenny materiał mógł dotrzeć do Indii tylko dwoma drogami – przez pustynie Sinciangu i przełęcz Karakorum, bądź też przez wodną odnogę Szlaku Jedwabnego (wody Azji Południowo-wschodniej). Stanowi to dowód na udział tego rejonu świata w interkontynentalnej wymianie handlowej.

Z Indii rzymskie towary podróżowały na wschód, najpewniej z kupcami, którzy podczas podróży przez Zatokę Bengalską również wykorzystywali wiatry monsunowe³⁵. Natura monsunu uniemożliwia żeglugę bezpośrednio z Lewantu, rejonu Zatoki Perskiej oraz Egiptu do Indochin, co na pewno działało na korzyść indyjskich pośred-

³⁴ Casson 1989, s. 39.

³⁵ O'Reilly 2007, s. 97; Hall 1985, s. 27; Chakravarti 2001.

ników³⁶. Handlarze z subkontynentu indyjskiego byli zachęceni przez egzotyczne dobra Suvarnabhumi, nowe rynki zbytu czy dostęp do południowochińskich portów (poprzez przesmyk Kra i Deltę Mekongu). Wymiana ta jest widoczna w materiale archeologicznym³⁷, zabytki o rzymskiej proveniencji znane są z kontynentalnej Azji Południowo-Wschodniej. Co charakterystyczne dla sieci Szlaków Jedwabnych, nie tylko towary, ale również idee podróżowały drogami handlowymi, przyczyniając się do wzrostu cywilizacyjnego Indochin³⁸.

O ile Chersones i Kattigara były na marginesach oikoumene, są więc tylko pokrótce wzmiankowane w źródłach historycznych, to Grecy i Rzymianie uświadamiali sobie istnienie krain leżących na wschód od Indii. Handel, właśnie poprzez Indie, stał się bardzo ożywiony, co pokazują, że antyczny świat był dużo „mniejszy” niż mogłoby się to wydawać badaczom w XX wieku. Ostatecznie dzieła Greków oraz Rzymian nie zostały zapomniane i wpłynęły one na europejskich odkrywców, którzy od XV wieku na karawelach czy karakach odważnie ruszali przez Ocean w poszukiwaniu bajecznie bogatych lądów, opisywanych przez starożytnych³⁹.

³⁶ Hall 1985, s. 20.

³⁷ Bellina i Glover 2004, s. 71.

³⁸ Hall 85, s. 1.

³⁹ Suarez 1999, s. 83.

FUNAN – KUPIECKIE PAŃSTWO W UJŚCIU MEKONGU

Według khmerskiej legendy młody bramin Kaundija we śnie otrzymał polecenie udania się na wschód, aby założyć królestwo. Przed podróżą dostał od swojego ducha opiekuńczego magiczny łuk. Po przybyciu do kraju Funan uwięziła go lokalna królowa Liu Ye⁴⁰, będąc jednak pod wrażeniem umiejętności łuczniczych przybysza pojęła go za męża i razem zarządzili królestwem ze wspaniałej stolicy Windhapura⁴¹.

Oczywiście jest to tylko opowieść, niemniej dowody archeologiczne wskazują na istnienie w delcie Mekongu rozwiniętej miejskiej cywilizacji. Obszar ten nie sprzyjał osadnictwu, gdyż w większości są to tereny podmokłe, nienadające się pod uprawę ziemi. W skali ponadregionalnej obszar znajdował się jednak w niezwykle strategicznym położeniu. Po pierwsze teren ten jest naturalnym przystankiem na szlaku morskim pomiędzy Indiami a Chinami, również ponadto kontrola rzeki Mekong pozwala czerpać profity z handlu pomiędzy wybrzeżem a interior⁴². Badania późno- prahistorycznego stanowiska Pro-

⁴⁰ Z mandaryńskiego Wierzbowy Liść, legenda ta znana jest z przekazów chińskiego dyplomaty Kang Di, dlatego też imiona bohaterów, jak również toponimy, w tym sam Funan, są transkrypcją z mandaryńskiego.

⁴¹ Z sanskrytu Miasto Łowców/Myśliwych; Pelliot 1903.

⁴² Chęć penetracji handlowej Chin poprzez Mekong była jednym z celów kolonizacji francuskiej w XIX wieku (Brocheux i Hémery 2009).

hear wskazują, że już w tym okresie mieszkańcy czerpali korzyści z wymiany towarów⁴³.

Najbardziej klasycznym stanowiskiem, które poświadcza „handlowy boom” tego region jest wzmiankowane w poprzednim podrozdziale Ók Eo. Zostało ono rozpoznane na podstawie zdjęć lotniczych w czasie II wojny światowej, następnie przebadane wykopaliskowo przez francuskiego archeologa Louis’a Malleret’a⁴⁴. Stanowisko obejmowało znaczny obszar 450 ha (3 na 1.5 km) i otoczono go systemem naprzemiennie położonych fos oraz wałów. Prace archeologiczne Malleret’a, jak również badania francusko-wietnamskiego zespołu przeprowadzone w latach 90tych (Manguin i Khai 2000)⁴⁵ wykazały, że miasto to było centrum handlowym, w którym znajdowały się kwartały kupców i rzemieślników oraz monumentalna architektura. Wykopaliska dostarczyły wielu cennych artefaktów, zarówno importów z krajów tak odległych jak Rzym czy Persja, a także wyrobów wskazujących na kunszt miejscowych rzemieślników biegłych w obróbce surowego materiału⁴⁶, importowanego z głębi Azji Południowo-Wschodniej.

ÓcEo połączone jest z innymi stanowiskami, takimi jak oddalone o kilkadziesiąt kilometrów Angkor Borei (Il. 11), siecią kanałów. Służyły one zapewne nie tylko do transpor-

⁴³ Reinecke 2009.

⁴⁴ Malleret 1959; 1960.

⁴⁵ Manguin i Khai 2000.

⁴⁶ Kamienie półszlachetne i szlachetne.

tu pomiędzy miastami, ale miały również znaczenie dla gospodarki wodnej, mogąc naprzemiennie drenować teren w czasie pory deszczowej i nawadniać w okresie suchym⁴⁷.

Wspomniany już Angkor Borei jest otoczonym ceglany murem stanowiskiem miejskim o powierzchni 300 ha. Przebadał je amerykański zespół pod kierownictwem profesor Miriam Stark⁴⁸ z University of Hawaii, Manoa. Prowadzone prace wykazały, że zamieszkiwano je w okresie pomiędzy I a VI/VII wiekiem⁴⁹. Rozpoznana została również monumentalna budowla, która okazała się być świątynią poświęconą Wisznu. Kolejnym ważnym stanowiskiem jest Go Thap, w którym wietnamscy archeolodzy odkryli cmentarz. Pojawiły się tam pochówki ciałopalne, jednoznacznie wskazujące na zaadoptowanie przez miejscową populację praktyk religii hinduistycznej. Wśród darów grobowych odnaleziono kawałek złotej folii z przedstawieniem Wisznu. Ponadto podczas badań na innym stanowisku – Nen Chua odkryta została kamiennie-ceglana świątynia zawierająca lingę⁵⁰, zadokumentowano także pochówki ciałopalne⁵¹.

Po raz pierwszy informacji na temat dawnych społeczności dostarczają nie tylko dane archeologiczne, ale również historyczne. Głównym źródłem dotyczącym wczesnej

⁴⁷ Bishop et al. 2004; Fox i Ledgerwood 1999.

⁴⁸ Stark 1999.

⁴⁹ W dalszej części o ile nie będzie zaznaczone daty będą odnosiły się do czasów po narodzinach Chrystusa.

⁵⁰ Falliczną statwę będącą symboliczną reprezentacją Śiwy.

⁵¹ Bishop et al. 2004; Fox i Ledgerwood 1999.

historii terenów w dolinie Mekongu jest pochodząca z VII wieku kompilacja znana jako Księga Dynastii Liang (ang. *The History of the Liang Dynasty* albo *Book of Liang*, man. 梁書). Teksty wskazują, że władza królewska była dziedziczna. Król Hun P'an-huang odebrał ziemię watażkom, którzy rządili na skraju królewskiej domeny, a następnie przekazał ją we władanie swoim synom oraz wnukom. Jeden z nich, znany jako Fan Shis-man, po śmierci dziadka objął władzę nad całym obszarem, a następnie, używając dużych⁵² okrętów, podbił okoliczne ziemie. Jego następcą został obalony przez jednego z dowódców wojskowych imieniem Fan Hsun, który następnie wyprawił poselstwo na dwór cesarza Chin. Teksty chińskie dostarczają informacji nie tylko o polityce, ale również o gospodarce. Według opisów tamtejszych dyplomatów miejscowi chodzili boso oraz płacili podatki w złocie, srebrze, perfumach i perłach. W jednym z chińskich tekstów pojawiła się informacja o mieście Widhapura, gdzie znajdował się pałac królewski, i które miało znajdować się 500 li⁵³ od wybrzeża, przez co czasem utożsamiane jest z Angkor Borei.

Informacje o Funan nie pochodzą wyłącznie z obcych tekstów. Mieszkańcy delty zaadoptowali alfabet sanskrycki i sami pisali teksty historyczne, najczęściej na kamiennych

⁵² Mających wg. źródeł 50 m długości, co potwierdzają badania archeologiczne (Manguin 1996).

⁵³ 1 li to około 500 m.

stelach⁵⁴. Dotyczyły one przede wszystkim fundacji świątyń, budowy infrastruktury⁵⁵ czy stanowienia prawa opartego na przesłankach hinduistycznych. Na szczególną uwagę zwraca fakt wykorzystania w tytulaturze władcy przydomka „warman”, oznaczającego „chroniony przez”.

W VI i VII wieku Funan przeżyło okres kryzysu, najprawdopodobniej spowodowany zmianą szlaków handlowych⁵⁶. Chińscy żeglarze zaczęli wykorzystywać jako przystanki wyspy południowej części Azji Południowo-Wschodniej, np. Sumatrę. Dla opartej na handlu gospodarki Funanu oznaczało to trudniejszy okres, a wręcz i załamanie. Polityczną próżnię, powstałą po kryzysie w mandali z delty, wykorzystali władcy położonego w głębi lądu państwa Czenla, którego gospodarka oparta na rolnictwie była mniej wrażliwa na ekonomiczne zmiany w skali ponadregionalnej.

FORMOWANIE SIĘ WCZESNYCH ORGANIZMÓW PAŃSTWOWYCH W INTERIORZE AZJI POŁUDNIOWO-WSCHODNIEJ

Chińskie źródła podają, że od VI do VIII wieku na terenie interioru⁵⁷ istniało królestwo znane jako Czenla. Miało ono odrzucić zwierzchnictwo Funan i sięgnąć po hegemonię w dolinie dolnego oraz środkowego Mekongu.

⁵⁴ Coedès 1937.

⁵⁵ Np. pojawia się informacja, że następca tronu „odebrał ziemię bagnu” co interpretuje się jako budowę sieci kanałów melioracyjnych.

⁵⁶ Higham 2014, s. 287.

⁵⁷ Na terenie pogranicza współczesnej Kambodży, Laosu i Tajlandii.

Niemniej informacje przekazywane przez chińskich kronikarzy znacząco uproszczają sytuację polityczną panującą na tym terenie, gdyż w okresie preangkoryjskim (ang. Pre-Angkorian, VI-VIII wiek) istniały liczne królestwa rywalizujące ze sobą o władzę⁵⁸. Wcześniejsze badania umiejscawiały centrum państwa Czenli na terenie współczesnego południowego Laosu, a za główne miasto uznawały Wat Phu⁵⁹, przyległe do sanktuarium położonego na zboczach świętej góry Lingaparvata⁶⁰. Ostatnie prace wskazują jednak, że epicentrum Czenli były obszary khmerskiej prowincji Kompong Thom⁶¹. W tym okresie zachodziły szybkie procesy urbanizacyjne, które doprowadziły do powstania otoczonych murem ośrodków miejskich, takich jak Sambor Prei Kuk.

Sambor Prei Kuk, którego historyczna nazwa to Ishanapura, badano w okresie kolonialnym⁶², później zaś dopiero na początku XXI wieku przez ekspedycję japońską⁶³. We wspomnianym już wcześniej okresie utrwaliła się tradycja kontynuowana przez cały okres historyczny. Budynki mieszkalne, w tym pałac królewski, budowano z dREW-

⁵⁸ Vickery 1998.

⁵⁹ Jednak Wat Phu było również stolicą lokalnej mandali, na co wskazują pozostałości ceglanej świątyni i inskrypcje mówiące o królu Devanika, który jak władca tego terenu „pokonał niezliczonych nieprzyjaciół”, Talbot i Chutima 2001.

⁶⁰ Nazwa pochodzi od wierzchołka góry mającej falliczny kształt, a więc utożsamianej z lingą.; Briggs 1948.

⁶¹ Stark 2004, s.100-101; Polkinghorne, informacja ustna.

⁶² Parmentier et al. 1926.

⁶³ Shimoda et al. 2006; Shimamoto et al. 2008; Kubo et al. 2009.

na, natomiast świątynie z bardziej trwałych materiałów, takich jak kamień oraz cegła. Do naszych czasów zachowały się więc tylko te ostatnie. Na terenie Ishanapury znajdowały się trzy okręgi świątynne, oznaczone przez pracowników EFEO⁶⁴ jako północny, centralny i południowy. Ostatni z wymienionych okręgów – południowy, otoczono murem o wymiarach 300 x 270 m. W jego obrębie umieszczono ceremonialną bramę, nazwaną gapura. Obok znajdowała się droga biegnąca na podwyższeniu (and. causeway), która prowadziła do rzędu sześciu kaplic: głównej oraz pięciu satelitarnych. Odnalezione w świątyni inskrypcje mówią o założycielu tego miejsca – królu Ishanawarmanie oraz jego zwycięstwach militarnych. Ponadto znalazły się tam informacje dotyczące ustawienia lingi w jednej ze świątyń przez nadwornego bramina. Centralne sanktuarium wznosiło się na platformie, a główna świątynia, której wejścia strzegą kamienne lwy, miała wymiary 14 x 14 m. Niektóre z wież świątynnych osiągały powyżej 15 m wysokości.

Cechę wspólną sanktuariów stanowiła ceglana architektura, samo miejsce ustawiono często na platformie. W pojedynczej celi znajdował się posąg bóstwa bądź linga. Do pomieszczenia prowadziły jedne drzwi właściwe, ale

⁶⁴ École française d'Extrême-Orient – francuska instytucja naukowa, założona w 1900 w Hanoi, zajmująca się badaniami nad historią, archeologią i etnografią Dalekiego Wschodu.

istniało również kilka fałszywych⁶⁵. Futryny oraz wykonywane z piaskowca nadproża często bogato dekorowano. Budowniczy z okresu Czenli nie znali łuku, częstą praktyką było więc stosowanie sklepienia pozornego. Całe miasto otoczono murem, który zamykał obszar o wymiarach 2 x 2 km. Poza obrębem znajdował się baray⁶⁶ i pozostałości wczesnohistorycznych pól uprawnych, stanowiących rolnicze zaplecze miasta⁶⁷.

Analiza zdobień odkrytych w Sambor Prei Kuk, jak również tych pochodzących z innych stanowisk, na których zadokumentowano ceglana architekturę monumentalną (w środkowej części Kambodży, Ampil Rolum i Thala Borivat), pozwoliły wyznaczyć sekwencję zmian stylistycznych⁶⁸. Ornamentyka Czenli odwołuje się do sztuki subkontynentu indyjskiego. Zapożyczonymi z Indii zdobieniami są przedstawienia potwora morskiego makara, gęsi bądź też liści. Ponadto wspólny dla Indii, Funanu oraz Czenli motyw to nisza, często zawierająca figurkę ludzkiej głowy, znana jako kudu. Bénisti⁶⁹ zwraca uwagę, że sztuka okresu preangkoryjskiego jest najbardziej związana z Indiami Środkowymi (głównie stan Maharashtra).

Chińskie źródła i lokalne inskrypcje pozwalają nam prześledzić historię polityczną i socjoekonomiczną Ishana-

⁶⁵ Futryna identyczna, jak w przypadku prawdziwych drzwi; z zamurowanym przejściem.

⁶⁶ Z khmerskiego „monumentalny zbiornik wodny”; van Liere 1980.

⁶⁷ Shimoda 2010.

⁶⁸ Bénisti 1968, Dowling 1999.

⁶⁹ Bénisti 1968.

purę⁷⁰. Zgodnie z datowanym na 667 rok przekazem, Ishanapurą miała rządzić dynastia zapoczątkowana przez legendarnego króla Rudrawarmana, uważanego za jednego z ostatnich władców Funan. Sugeruje to odwoływanie się lokalnych przedstawicieli władzy do dziedzictwa państw z delty Mekongu. Następnie wymieniana jest sekwencja królów, zgodnie z kolejnością w jakiej mieli rządzić: Bhawarman, Virawarman, Narasimhagupta, który panował nad okręgiem Indrapura oraz Mahendrawarman. Ostatni z wymienionych szczył się przeprowadzeniem kilku wypraw wojennych na tereny doliny rzeki Mun. Syn Mahendrawarmana, Ishanawarman, miał rządzić krajem z Ishanapury, a także zdobyć leżące daleko na zachodzie miasto Jyesthapura, gdzie na tronie osadził swojego potomka. W 627 roku władca miasta Tamrapura złożył hołd wasalny Ishanawarmanowi, jednocześnie zachowując władzę zwierzchnią nad Cakrankapurą, Amonghapurą i Bhimapurą. Świadczy to o istnieniu rozwiniętego systemu zależności feudalnych. Po Ishanawarmanie władzę sprawował Bhawarman, następie jego syn Dżajawarman I (ang. Jayavarman), żyjący około 635-680. Miał on opanować tereny na obu brzegach środkowego Mekongu, jak również rozciągnąć swoją władzę na żyzne tereny współczesnej prowincji Battambang w Kambodży oraz Chanthaburi w Tajlandii.

⁷⁰ Vickery 1998.

Teksty wskazują na znaczący stopień organizacji tego państwa. Królewski dwór składał się z wyspecjalizowanych urzędników noszących tytuły takie jak chociażby opiekun królewskich słońi czy zarządca królewskich spichlerzy. Rozwinięty był również system kar obowiązujących za łamanie prawa władcy. Równocześnie inne ośrodki miejskie posiadały własne linie dynastyczne, na przykład w Bhavapurze imiona władców kończyły się tytułem „Aditya”, oznaczającym wschodzące słońce. Dlatego też, po pobieżnej analizie, autor tej pracy doszukuje się podobieństw w systemie politycznym pomiędzy Czenlą a królestwami Nizin Majów w okresie klasycznym⁷¹. Niemniej jednak poprawność tej tezy musi zostać skonfrontowana z wynikami bardziej szczegółowych badań.

W VIII wieku krajobraz polityczny Czenli wydaje się być zdominowany przez dwa ośrodki –PreiKhmeng z monumentalną świątynią Ak Yom, położone na terenie późniejszego Wielkiego Angkor (ang. Greater Angkor) oraz znajdujące się na wschodnim brzegu Mekongu Banteay Prei Nokor⁷². Pierwszy z ośrodków, badany zarówno w okresie kolonialnym⁷³, jak również w ostatnich latach⁷⁴, jest szczególnym stanowiskiem. Świątynie z okresu pre-angkoryjskiego zachowały się w doskonałym stanie, dzięki przysypaniu ich przez późniejsze konstrukcje z czasów

⁷¹ Martin i Grube 2008.

⁷² Higham 2014, s. 295.

⁷³ Goloubew 1936.

⁷⁴ Pottier, informacja ustna.

angkoryjskich. Zabezpieczono je w ten sposób przed niszczącym działaniem czynników atmosferycznych. Na stanowisku poświadczono także obecność systemu nawadnianych pól ryżowych, co sugeruje istnienie scentralizowanej gospodarki wodnej, powstałej najprawdopodobniej pod auspicjami władcy.

Drugi z ośrodków – Banteay Prei Nokor, znajdujące się we współczesnej prowincji Kompong Thom, otoczono systemem fos oraz wałów. Miasto to miało szczególne znaczenie, jako że identyfikuje się je ze stolicą domeny króla Dżajawarmana II, który rozpoczął podbój królestw khmerskich z terenów położonych nad Mekongiem⁷⁵. Stanowisko to nigdy nie zostało jednak właściwie przebadane archeologicznie. Panowanie Dżajawarmana zapoczątkowało nowy okres w historii Kambodży, gdyż jako pierwszy zdobył on władzę uniwersalną nad tymi terenami i w 802 roku ogłosił się Dewaradzą⁷⁶. Datę tę uważa się za początek okresu angkoryjskiego, w którym to przez sześć stuleci władcy Kambodży sprawowali hegemonię nad obszarem kontynentalnej Azji Południowo-Wschodniej.

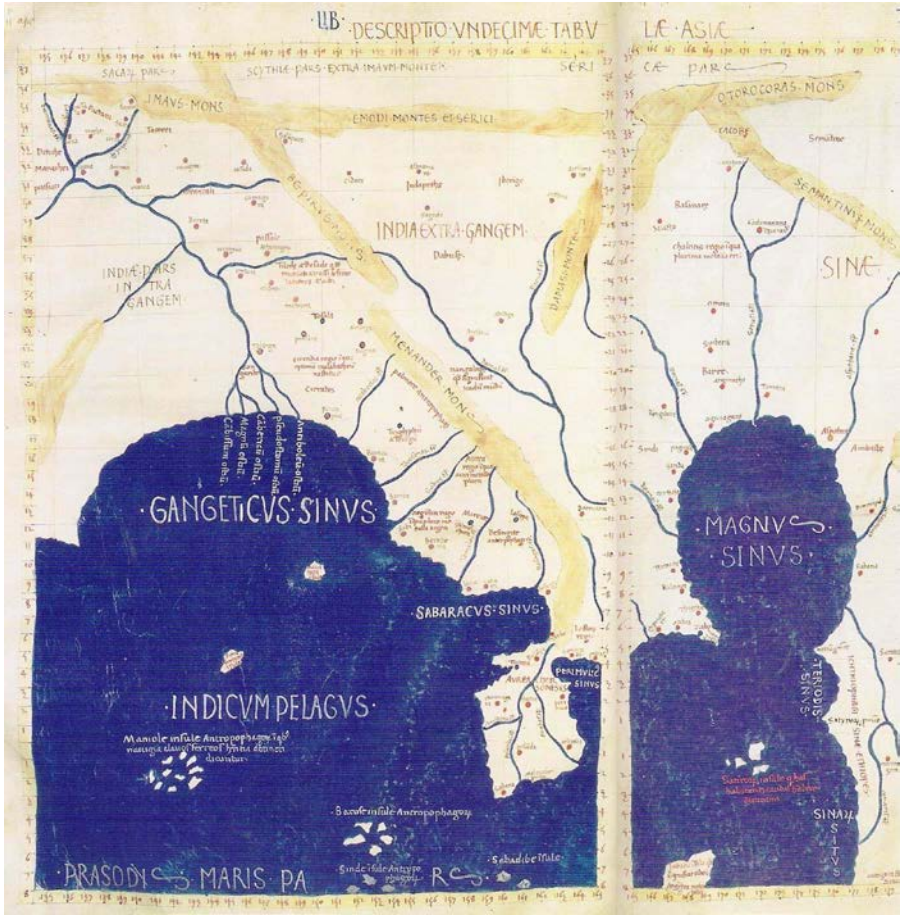
Podsumowując, wczesny okres historyczny wiąże się z powstaniem pierwszych organizmów państwowych. Zmiany te były spowodowane zarówno czynnikami wewnętrznymi, jak również impulsami z Chin oraz Indii. Szczególnie widoczne były zmiany w gospodarce. Wpro-

⁷⁵ Coe 2003, s. 75.

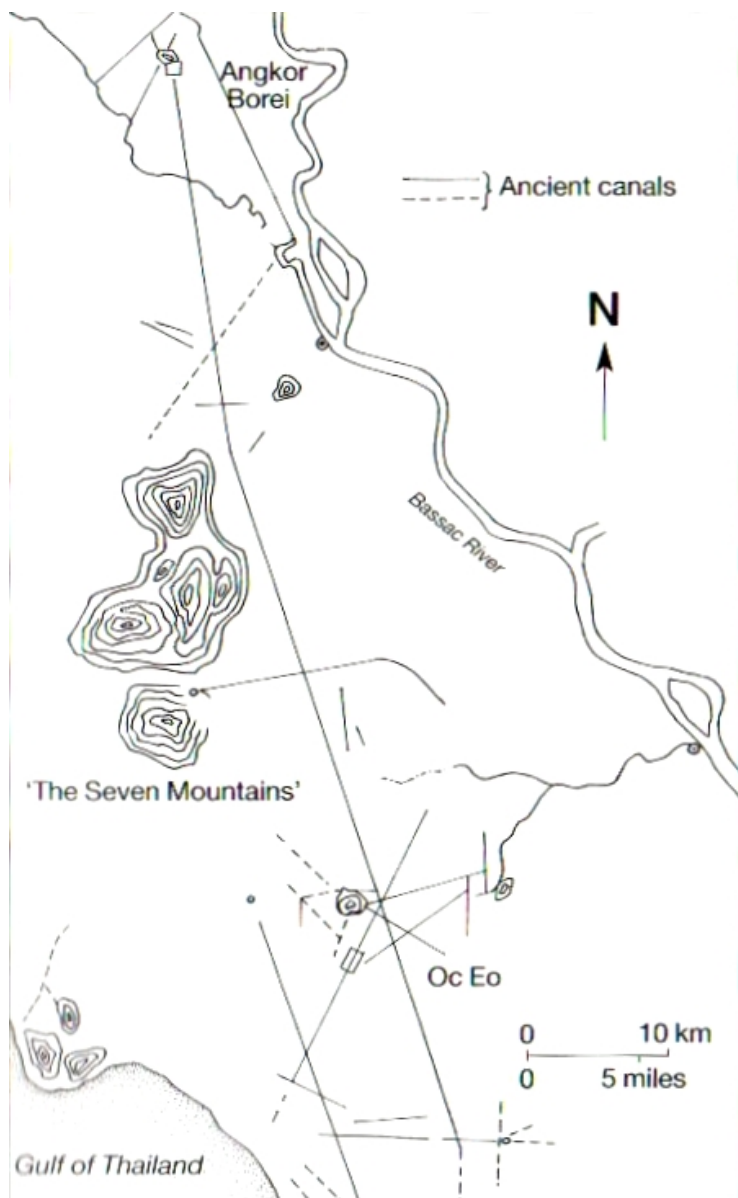
⁷⁶ Z sanskrytu dosłownie Bóg-Król, Boski Władca.

wadzenie nowych narzędzi w rolnictwie, takich jak pług czy systemy irygacyjne, pozwoliły zintensyfikować uprawy. Nadwyżki produkowanej żywności, które można było sprzedawać oraz włączenie Azji Południowo-Wschodniej do globalnej sieci szlaków handlowych, znanych jako szlaki jedwabne, spowodowały wykształcenie się warstwy rzemieślników. Wzrost zamożności społeczeństwa, a także pojawienie się religii i ideologii legitymującej władzę pozwoliły na założenie pierwszych dynastii, w których władza przechodziła z ojca na syna⁷⁷. Co najważniejsze, po raz pierwszy wiedza o przeszłości czerpana jest nie tylko ze źródeł archeologicznych, ale również z tekstów zagranicznych dyplomantów oraz kupców czy stel wznoszonych przez lokalnych władców. Stopniowa konsolidacja władzy doprowadziła na początku IX wieku do powstania uniwersalnej monarchii. Kontrolowała ona większość kontynentalnej Azji Południowo-Wschodniej oraz dysponowała autorytetem potrzebnym do wykonania ambitnych projektów budowlanych na terenie stolicy Imperium, Wielkiego Angkor.

⁷⁷ Alternatywna linia sukcesji obejmowała przejęcie władzy przez brata władcy (więcej. Vickery 1998).

Il. 10. Renesansowa mapa Azji Południowo-Wschodniej na podstawie Ptolemeusza.

Il. 11. Sieć kanałów łączących Angkor Borei i Óc Eo.

IMPERIUM KHMERSKIE (802 - 1432)

FORMOWANIE SIĘ IMPERIUM. OD PANOWANIA DŻAJAWARMANA II DO ZDOBYCIA WIELKIEGO ANGKOR PRZEZ WOJSKA CZAMPY

Okres między latami 802 a 1432, nazywany angkoryjskim, to złoty wiek cywilizacji Khmerów. Michael Coe¹, badacz społeczności mezoamerykańskich, zajmujący się też studiami porównawczymi, zaproponował, aby – analogicznie do chronologii kultury Majów – nazywać okres angkoryjski klasycznym. Coe wyróżnił także cechy, które definiowały kulturę Khmerów w tym okresie, takie jak:

- uniwersalny monarcha jako głowa państwa,
- stolica (poza trwającą dwie dekady przerwą) leżąca na terenie Wielkiego Angkor,
- Hinduizm i/albo Buddyzm Mahajana jako religia państwowa,
- obecność świątyń wykonanych z kamienia (lateryt i piaskowiec)²,
- obecność świątyń państwowych i poświęconych boskim przodkom władców,
- obecność Ling jako statuy kultowej,

¹ Coe 2003, s. 97.

² Autor tej pracy wskazuje również, że część świątyń budowano z cegły.

- kaplice w formie wież, nazywane prasat, mieszczące posąg bóstwa; rozmieszczone na planie krzyża bądź oczek w kostce do gry, często zbudowane na platformie,
- monumentalna infrastruktura związana z gospodarką wodną, między innymi kanały oraz zbiorniki wodne (baray),
- rozwinięta sieć dróg, nasypów i kamiennych mostów,
- inskrypcje zapisane zarówno w sanskrycie, jak i języku khmerskim,
- sztuka hinduistyczna

Za datę, która wyznacza początek okresu angkoryjskiego, uważa się rok 802, w którym to Dżajawarman II³ ogłosił się władcą uniwersalnym, Dewaradžą. Historia życia tej osoby panującej znana jest dzięki steli z Sdok Kak Thom⁴ (Il. 12), odnalezionej na Khorat, niedaleko współczesnej granicy tajsko-khmerskiej. Stelę tę, nazywana w skrócie SKT, datuje się na około 1052 r. Zawiera ona informacje na temat wczesnego państwa Khmerów i stanowi bezcenne źródło historyczne. Według inskrypcji z SKT, Dżajawarman spędził młodość w kraju Jawa, być może jako zakładnik. Interpretacja lokalizacji tego miejsca nie jest jednoznaczna, bardziej prawdopodobne wydaje się, że

³ Którego imię oznacza „chroniony przez zwycięstwo”.

⁴ Finot 1915.

termin ten dotyczy regionu we współczesnej Malezji niż indonezyjskiej wyspy⁵. Powróciwszy na tereny obecnej Kambodży objął we władanie obszar wokół miasta Indrapura (położony w okolicy współczesnego miasta Kompong Cham). Stamtąd rozpoczął podbój ziem khmerskich. Początkowo zajął tereny prawego brzegu Mekongu, gdzie zdobył miasto Vyadhapura, będące bazą dla dalszej ekspansji. Następnie władca podbił ziemie leżące w środkowym biegu Mekongu, w tym świątynie w Wat Phu, potem zaś tereny na północnym brzegu jeziora Tonle Sap. Właśnie w tym ostatnim regionie władca postanowił wznieść swoją stolicę, którą nazwał Hariharalaya⁶.

Być może wybierając to miejsce na centrum władzy Dżajawarman II kierował się względami religijnymi. Hariharalaya znajduje się na rozległej równinie pomiędzy jeziorem Tonle Sap a górami Kulen. Teren ten odzwierciedla więc dolinę świętej rzeki Ganges, a wspomniane góry symbolicznie reprezentują Himalaje. Badania palinologiczne wykazały, że obszar ten był wcześniej zasiedlony, poświadczono również uprawę ryżu⁷. Wkrótce jednak pierwsza stolica została opuszczona, a dwór przeniósł się do wzniesionego w Kulen miasta Mahendraparvata, którego nazwa oznacza Góra Indry, Króla Bogów. Być może wybór tej lokalizacji wiązał się z potrzebą umieszczenia królewskiej siedziby w miejscu łatwiejszym do obrony,

⁵ Jacques 1992.

⁶ Jacques i Dumont 1999.

⁷ Penny et al. 2006.

gdyż władza nad tak rozległymi terenami nie była jeszcze ugruntowana. To właśnie w tym miejscu Dżajawarmana koronowano na uniwersalnego monarchę⁸. We wspomnianym okresie w Kulen powstała ceglana świątynia nazwana Prasat Rong Chen. Następnie, według inskrypcji SKT, władca powrócił do Hariharalayi, gdzie szybko zmarł.

Dzieło pierwszego panującego kontynuowane kontynuował jego syn Dżajawarmana III oraz wnuk Indrawarmana I⁹. Ostatni z nich zapisał się w historii dzięki ambitnym projektom budowlanym prowadzonym na terenie Hariharalayi¹⁰. Pierwsza z monumentalnych świątyń, znajdująca się w Roluos, wzniesiona została przez Indrawarmana I i zadedykowano ją przodkom (ang. ancestral-temple) Było to Preah Ko (Il. 13), której współczesna nazwa oznacza „Święty Byk”. Nazwa pochodzi od znalezionego

w pobliżu świątyni posągu Nandin, byka będącego wierzchowcem Śiwy. Miejsce świątynne, otoczone laterytowym murem, składało się z sześciu ceglanych wież – kaplic¹¹. Według inskrypcji zostało konsekrowane w roku 880. Położona na południe od Preah Ko świątynia państwowa (ang. statetemple) Bakong została otoczona podwójną fosą

⁸ Finot 1915.

⁹ Chronionego przez Indrę.

¹⁰ Zamiennie używa się określenia Roluos, pochodzącego od nazwy współczesnej wsi.

¹¹ Zamiennie używane będzie khmerskiej określenie prasat.

i miała kształt piramidy. Platformę obłożono zdobionym płaskorzeźbami piaskowcem, natomiast sześć kaplic wykonano z cegły. Badania archeologiczne wykazały, że okręg świątynny służył wyłącznie jako miejsce do odprawiania rytuałów. W odróżnieniu od późniejszych świątyń, nie był zamieszkały przez wspólnotę kapłanów oraz mnichów¹². Kształt piramidy symbolizował szczyt mitycznej góry Neru¹³. Dopełnieniem prac konstrukcyjnych była budowa pierwszego w historii monumentalnego barayu, nazwanego Indratataka, „Morze Indry”, o wymiarach 2 km x 800 m.

Zasięg Imperium¹⁴ w tym okresie można rekonstruować na podstawie dystrybucji królewskich inskrypcji. Państwo Indrawarmana I na pewno obejmowało obszary basenu jeziora Tonle Sap z przyległą częścią doliny Mekongu oraz co najmniej południową część płaskowyżu Khorat.

Po śmierci Indrawarmana I nastąpiła krótka wojna o sukcesję, której, według niektórych źródeł punktem kulminacyjnym była bitwa okrętów na jeziorze Tonle Sap¹⁵. Z potyczki zwycięsko wyszedł Jaśowarman I¹⁶, ko-

¹² Pottier 2007.

¹³ Coe 2003, s. 101-102.

¹⁴ Zamiennie używane będą określenie Imperium, Państwo i Królestwo Khmerów. Podyktowane jest to brakiem jednoznacznego tłumaczenia na język polski określenia ចក្រភពខ្មែរ.

¹⁵ Jacques i Freeman 2006.

¹⁶ „Chroniony przez chwałę”.

ronowany w roku 889/890¹⁷. Pierwszą decyzją władcy było wybudowanie na terenie całego królestwa stu aśram¹⁸. Dzięki temu możemy precyzyjnie wyznaczyć zasięg państwa w tym okresie. Obejmowało ono całą współczesną Kambodżę, płaskowyż Khorat po Phnom Rung oraz tereny wokół Wat Phu we współczesnym południowym Laosie¹⁹. Na obszarze Hariharalaji Jaśowarman wzniósł świątynię Lolei, znajdującą się na sztucznej wyspie na środku Indratataki. Tradycja budowania miejsc świątynnych na barayach, nazywanych mebon, być może wywodzi się z potrzeby kontroli aktualnej wysokości lustra zbiornika, określającej objętość wody, która pozostała²⁰. Jednak najważniejszą decyzją władcy było przeniesienie stolicy z Hariharalaji kilkadziesiąt kilometrów na północny-zachód, na obszar znany dzisiaj jako Angkor Właściwe²¹.

Z pewnością przy planowaniu nowej stolicy ważną rolę odegrała geomancja oraz wskazówki braminów. Centralną częścią miasta Jaśodharapura, „Miasto Rodzące Złoto”, stanowiła świątynia – piramida Phnom Bakheng, położona

¹⁷ Ze względu na fakt, że rok w kalendarzu khmerskim zaczyna się w innym miesiącu niż w kalendarzu gregoriańskim, jeżeli w tekście historycznym występuje tylko data roczna należy przy korelacji z kalendarzem gregoriańskim uwzględnić dwa sąsiadujące ze sobą lata.

¹⁸ Pustelnia bądź miejsce gdzie naucza guru.

¹⁹ Jacques i Freeman 2006.

²⁰ Fletcher, informacja ustna.

²¹ Angkor właściwe w odniesieniu do kompleksu architektury monumentalnej znajdującego się na liście UNESCO, Wielkie Angkor jest terminem określającym kompleks urbanistyczny o niskiej gęstości zaludnienia, o powierzchni około 1000 km².

na sztucznie spłaszczonym wierzchołku wzgórza. Została ona konsekrowana w 907 roku. Miała formę pięciostopniowej piramidy, na szczycie której wznosiło się pięć prasatów w układzie podobnym do oczek na kostce do gry. Na poszczególnych stopniach ustawiono łącznie sto osiem kaplic²², a w celi głównego prasatu znajdowała się linga. Kolejnym monumentalnym założeniem wzniesionym przez Jaśowarmana była świątynia na szczycie Phnom Bok, ponad dwustumetrowego wzgórza położonego na wschód od Phnom Bakheng.

Philippe Stern²³ zwraca uwagę na fakt, że obowiązkiem władcy Kambodży było również budowanie monumentalnych obiektów związanych z gospodarką wodną. Dziełem Jaśowarmana jest Baray Wschodni o wymiarach 8 x 2 km. Jest to jeden z największych na świecie sztucznych zbiorników wodnych doby preindustrialnej.

Po śmierci Jaśowarmana władzę przejął Harszawarman panujący 23 lata, a następnie jego brat Iszanawarman. Okres rządów tych władców nie jest dobrze rozpoznany z powodu niewielkiej liczby znanych inskrypcji. Kontynuowali oni politykę budowlaną swojego ojca. Drugi z władców kojarzony jest z dwoma projektami budowlanymi. Była to miniaturowa świątynia – piramida Baksei Chamkrong, położona nieco na północ od Phnom Bakh-

²² Dumarçay i Smithies 2003.

²³ Stern 1927.

eng oraz ceglana świątynia składająca się z trzech kaplic, znana jako Prasat Kravan.

Po Iszanawarmanie omawianymi terenami władał Dżajawarman IV, wywodzący się najprawdopodobniej z bocznej gałęzi dynastii królewskiej. Panowanie jego jest ważnym punktem zwrotnym, ponieważ przeniósł on stolicę z obszaru Wielkiego Angkor do położonego około 90 km na północny wschód Koh Ker. Powody tej decyzji nie są do końca jasne, być może obszar ten był centrum dzielnicy, którą zarządzał Dżajawarman przed wstąpieniem na tron, a z powodu niepewnej sytuacji w starej stolicy chciał być bliżej swojego politycznego zaplecza²⁴. Koh Ker znane jest przede wszystkim z monumentalnego okręgu kultowego, badanego w ostatnim dziesięcioleciu przez naukowców z Węgier²⁵. Centrum tegoż okręgu była państwowa świątynia – Prasat Thom oraz siedmiostopniowa piramida o wysokości 62 metrów – Prang, niegdyś zwieńczona monumentalną lingą (Il. 14). Dżajawarman IV panował od 928 do 941. Następnie na tron wstąpił Haszawarman II, który w trzecim roku panowania przeniósł stolicę z powrotem na teren Wielkiego Angkor. Sam wkrótce zmarł. Wyniki najnowszych prac, w których w sezonie wykopaliskowym 2013/2014 udział brali również młodzi polscy badacze, wskazują, że przyczyną opuszczenia Koh Ker były nie

²⁴ Evans, informacja ustna.

²⁵ Chen 2012.

tylko względy polityczne, ale również niewłaściwie wykonane elementy infrastruktury gospodarki wodnej²⁶.

Kolejnym królem był Radžendrawarman, który przywrócił swoją zwierzchność nad niektórymi wasalami władców Imperium. Uniezależnili się oni wykorzystując osłabienie władzy w czasie epizodu w Koh Ker,. Wspomniany władca, na południe od wschodniego barayu, zbudował swoją świątynię państwową – Pre Rup. Została ona konsekrowana w roku 961. Składała się z pięciu kaplic. Kolejnym miejscem świątynnym, wzniesionym za panowania tego władcy, był mebon wschodniego barayu. Radžendrawarman to także pierwszy rządzący, który mimo tolerancji dla hinduizmu był buddystą. Ostatnim projektem architektonicznym, jaki zapoczątkował ten władca, a który został dokończony przez jego syna i następcę Dżajawarmana V, jest położona w północno-wschodniej części Wielkiego Angkor Banteay Srei. Nazwa świątyni, którą tłumaczy się jako „Miasto/Twierdza Kobiet”, pochodzi od niezwykle wyrafinowanych płaskorzeźb wykonanych w czerwonym piaskowcu, które według legendy mogły zostać stworzone tylko przez delikatne kobiece dłonie. Miejsce to, jako jedno z pierwszych zabytków na terenie Kambodży, zostało, w latach dwudziestych XX wieku, poddane renowacji metodą anastylozy. Metoda ta polegała na rozebraniu a następnie złożeniu na nowo uszkodzonego zabytku architek-

²⁶ Evans, informacja ustna.

tonicznego²⁷. Ponadto Dżajawarman rozpoczął też budowę swojej świątyni, nazywanej Ta Keo, umieszczonej na zachód od Wschodniego Barayu. Prace budowlane zostały jednak przerwane, prawdopodobnie z powodu uderzenia pioruna w szczyt wznoszonej piramidy, co uznano za zły omen²⁸. Współcześnie, to porzucone z dnia na dzień miejsce pracy pozwala archeologom oraz historykom architektury na rekonstrukcję technik budowlanych stosowanych przez średniowiecznych Khmerów²⁹. Dżajawarman V zmarł około roku tysięcznego, zaś jego następcą Udajaditjawarman I rządził jedynie przez rok. Potem wybuchła wojna domowa pomiędzy dwoma książętami, Dżajawirawarmanem, rządzącym zachodnią część Imperium i stolicą oraz panującym na wschodzie Surjawarmanem I. Trwające przez blisko dekadę krwawe starcia zakończyły się zwycięstwem Sujawarmana, który w 1011 przejął kontrolę nad całością khmerskiego terytorium. Według tekstów historycznych miał on wezwać cztery tysiące najwyższych urzędników przed swój tron, gdzie złożyć składali przysięgę wierności nowemu władcy. Trwające prawie trzy dekady, do roku 1049, panowanie Surjawarmana I charakteryzowało się przede wszystkim ekspansją terytorialną państwa, ponadto wznowieniem programu budowy monumentalnych założeń kultowych oraz infrastruktury gospodarki wodnej. Z inżynierskiego punktu widzenia najwięk-

²⁷ Mertens 1984.

²⁸ Coe, s. 112.

²⁹ André et al. 2008.

sze wyzwanie stanowiła budowa Zachodniego Barayu, największego ze sztucznych zbiorników wodnych wybudowanych przez władców khmerskich. Baray miał ponad 8 km długości, 2.2 km szerokości i mieścił około 48 milionów metrów sześciennych wody (Il. 15). Surjawarman I w czasie swojego panowania wznosił także pałac królewski używany przez późniejszych władców aż do czasu opuszczenia Angkor w XV wieku. Pałac ten, wzniesiony przede wszystkim z drewna, nie zachował się do naszych czasów, jednak wymiary otaczającego go laterytowego muru³⁰ świadczą o monumentalizmie tego założenia. Władca kazał również budować świątynie poza obszarem Wielkiego Angkor. Największą z świątyń nich jest Preah Vihear położona na klifie skalnym w górach Dangrek. Dedykowana ona była Śiwie i już wcześniej pełniła funkcje sanktuarium, jednakże to dopiero budowniczy działający z rozkazu Surjawarmana I nadali jej ostateczny kształt. Składała się ona z kilku zespołów kaplic położonych na stoku i połączonych monumentalnymi schodami. Za najwyżej usytuowaną kaplicą, będącą jednocześnie najważniejszą częścią założenia, znajduje się mająca prawie pół kilometra niemal pionowa ściana skalna. Bez wątplenia założenie to dominowało nad otaczającym je krajobrazem i stanowiło wizualny przykład potęgi władcy. Świątynia ta współcześnie jest przyczyną khmersko-tajskiego zatargu granicznego, a niepokoje te spowodowały śmierć wojskowych oraz ludności

³⁰ 600 x 250 metrów, wysokość muru równa około 6 metrów.

cywilnej po obu stronach konfliktu³¹. Ponadto wspomniany władca prowadził ekspansję militarną na zachód, zajmując dolinę Menamu i włączając do Imperium miasto Louvo³².

Po śmierci Surjawarmana I rządy przejął Udajaditjarman II, którego panowanie wiąże się z okresem buntów oraz niepokojów. W tym czasie wzniesiono położoną na południe od pałacu królewskiego świątynię – piramidę nazywaną Baphuon. Znana jest ona z niezwykle realistycznych reliefów przedstawiających sceny z sanskryckich eposów³³. Obecnie ten monument stanowi źródło wielu problemów badawczych. W ramach procesu anastylozy został on rozebrany, jednak w wyniku wojny domowej z drugiej połowy XX wieku niemożliwa była rekonstrukcja. Dodatkowo, co jeszcze gorsze, zaginęła dokumentacja, w wyniku czego obecnie konserwatorzy stoją przed problemem „złożenia największych puzzli 3D na świecie”³⁴. Kontrowersje wśród badaczy wzbudza również dościany zachodniej monumentalny posąg leżącego Buddy z końca XV wieku. Nie ma zgody wśród konserwatorów czy przywrócić świątyni oryginalny wygląd z czasów angkoryjskich, czy zachować późniejsze modyfikacje, jako część palimpsestu tworzącego krajobraz kulturowy.

³¹ Cuasay 1998.

³² Alternatywna transkrypcja Lavo. Współczesne Lop Buri w Tajlandii.

³³ Southworth 2008.

³⁴ Pottier, informacja ustna.

Panowanie Udajaditjavarman II trwało do jego śmierci w roku 1066, w którym to na tron wstąpił brat zmarłego władcy – Harszawarman III. Jego czternastoletnie rządy są słabo rozpoznane, niemniej jednak wiążą się z niepokojami wewnętrznymi oraz najazdami Czamów³⁵. W roku 1080, w wyniku przewrotu wojskowego, na czele państwa stanął pochodzący z płaskowyżu Khorat książę, który po koronacji przyjął imię Dżajawarman VI. Władca ten znany jest przede wszystkim ze śmiałych projektów budowlanych prowadzonych na terenie dzielnicy, z której pochodził. Świątynia w Phimai, charakteryzująca się wieżami w kształcie kwiatu lotosu, usytuowana na osi północ-południe, uważana jest za pierwowzór Angkor Watt³⁶. Wspomniane założenie świątynne połączone było z Angkor królewską drogą liczącą 300 km i biegnącą na nasypie. Do dzisiaj zachowały się liczne jej odcinki oraz murowane mosty³⁷.

Po śmierci Dżajawarmana VI władzę przejął jego brat Dharanindrawarman I, którego krótkie panowanie (1107 – 1112) zakończył przewrót. Wyniósł on jednocześnie na tron bratanka poprzednika – Surjawarmana II³⁸. Uważa się go za jednego z najwybitniejszych władców khmerskich.

³⁵ Mówiąca językami austronezyjskimi ludność zamieszkująca środkową część Wietnamu, tworząca w średniowieczu państwo Czampa.

³⁶ Levy 2001.

³⁷ Lertlum 2003; Hendrikson 2010.

³⁸ Vickery 1985.

To właśnie za jego panowania wzniesiono³⁹ Angkor Watt (Il. 16), będący jednym z największych założeń sakralnych na świecie. To założenie, położone na sztucznej wyspie oddzielonej od reszty Wielkiego Angkor fosą szeroką na 200 m. Wewnątrz świątyni znajdują się trzy klauzury/okręgi (ang. enclosure) utworzone poprzez galerie bogato zdobione płaskorzeźbami. Angkor Watt jest świątynią grobową, o czym świadczy fakt, że w przeciwieństwie do większości angkoryjskich świątyń główne wejście, gapura, zorientowano na zachód, kierunek utożsamiany ze śmiercią. Do dzisiaj w świadomości Khmerów Angkor Watt łączony jest z największym rozkwitem ich państwa, a jego przedstawienie znajduje się chociażby na współczesnej fladze Kambodży. Surjawarman II wznosił również kilka mniejszych założeń, między innymi położoną na przedgórzu Kulen świątynię Beng Mealea oraz znajdującą się na szczycie wygasłego wulkanu dominującego nad płaskowyżem Khorat śiwaicką Phnom Rung. Władca przeprowadził ponadto kilka kampanii wojennych mających na celu rozszerzenie granic królestwa. Na zachodzie umocnił on władzę na terenie doliny Menamu, łącznie z górnym biegiem tej rzeki, w okolicy współczesnej granicy Tajlandii i Mjanmy. Na południu władza jego sięgała po środkową część Półwyspu Malajskiego. Mniej trwałe okazały się ziemie uzyskane na wschodzie. Wojska Surjawarmana zdobyły i złupiły (w czasie kampanii w latach 1144 – 1145) sto-

³⁹ Po śmierci władcy trwały jeszcze prace wykończeniowe.

licę Czampy – Vijaya, a także z sukcesami walczyły z państwem Da Viet na północy Wietnamu. Wyprawy te nie zapewniły jednak stałej dominacji nad wspomnianym terytorium. Po śmierci Surjawarmana II około połowy XII wieku królestwem rządziło trzech słabych władców: Dhanindrawarman II, Jaszowarman II i Tribuwanaditjawarman. Ich polityka doprowadziła do tragicznego wydarzenia. W roku 1177 władca Czampy, Dżaja Indrawarman, w rewanżu za zniszczenie stolicy swojego państwa przez Surjawarmana II, przeprowadziła błyskawiczną kampanię wojenną. Dzięki działaniom swojej marynarki, która wpłynęła na wody jeziora Tonle Sap, zdobył i złupił Angkor. Być może z tym wydarzeniem związane są ślady pożaru pałacu królewskiego, odkryte w trakcie prac archeologicznych przez B. P. Groslier'a (niepublikowany raport z wykopalisk). Zdobycie Wielkiego Angkor zapoczątkowało okres bezkrólewia, który zakończyła dopiero konsolidacja władzy przez Dżajawarmana VII.

„ZŁOTY WIEK” IMPERIUM KHMERSKIEGO ZA PANOWANIA DŻAJAWARMANA VII (1181 – 1218)

Po zdobyciu Jaśodharapury przez wojska Czamów nastąpił okres chaosu i bezkrólewia, który, jak już wspomniano, zakończył się dopiero po przejęciu władzy przez Dżajawarmana VII, uznawanego za największego władcę Kambodży w historii⁴⁰. Niewiele wiadomo o młodości

⁴⁰ Cœdès 1935.

tego władcy. Był on członkiem rodziny królewskiej, przeznaczono go do stanu duchownego. Będąc mnichem buddyjskim spędził większość swojego życia poza centrum władzy. Już jako dojrzały mężczyzna, mający ponad pięćdziesiąt lat, postanowił powrócić do stolicy i zbrojnie zaprowadzić porządek oraz zostać władcą. Historia zdobycia zwierzchności przedstawiona została na reliefie w Bajon. W 1181 Dżajawarman pokonał rywali i stał się władcą uniwersalnym. Jednakże jako buddysta usunął z dworu braminów, a także zrezygnował z używania tytułu króla – boga. Nowy władca stanął przed problemem odbudowy stolicy oraz konieczności narzucenia zwierzchności wasalom. Na zachodzie umacniała się bowiem władza książąt tajskich⁴¹, którzy założyli pierwsze scentralizowane państwo ze stolicą w Sukhothai.

Panowanie Dżajawarmana wiąże się z powstaniem licznych monumentalnych świątyń buddyjskich. Najważniejszą z nich było państwowe Bajon (Il. 17), znajdujące się w centrum nowego założenia miejskiego Angkor Thom. Miasto to otoczono murem oraz fosą. Wzniesiono je na planie kwadratu o boku długości około 3 kilometrów. Do wnętrza ośrodka prowadziło pięć monumentalnych bram ozdobionych charakterystycznymi dla architektury tego okresu twarzami. Wjazdy te stanowiła jednak bardziej

⁴¹ Tajowie są ludem mówiącym językiem z rodziny sino-tybetańskiej (Majewicz 1989), którzy w okresie wczesnego średniowiecza stopniowo migrowali na tereny doliny Menamu.

symboliczną granicę niż faktyczną ochronę, ponieważ ich wartość obronna była wyjątkowo niska⁴².

Świątynia Bajon znana jest przede wszystkim z wież, które zdobią skierowane w cztery strony świata twarze, będące przedstawieniem oblicza króla bądź buddy⁴³. Konsekrowano ją jako przybytek buddyjski, jednak niektóre części poświęcone zostały bóstwom hinduistycznym, co odzwierciedla tolerancję religijną panującą w tym okresie. Płaskorzeźby znajdujące się w licznych galeriach przedstawiają sceny mityczne, a także wyprawy wojenne króla oraz życie codzienne imperium Khmerów (Il. 18). Te źródła ikonograficzne, obok pochodzącej z końca XIII wieku kroniki chińskiego dyplomaty Zhou Daguan, są jedynymi przekazami historycznymi dotyczącymi niższych warstw społeczeństwa średniowiecznej Kambodży. Dżajawarman VII wznosił również dwie świątynie dla upamiętnienia swoich rodziców, Preah Khan poświęcone jego ojcu oraz Ta Prohm dla swojej matki. To drugie założenie zostało otoczone murem o wymiarach 1000 m x 650 m. Na terenie okręgu świątynnego mieszkała wspólnota mnichów. Wejść do środka można było poprzez jedną z czterech monumentalnych bram, umiejscowionych po jednej na każdą stronę świata. Świątynię zorientowano na wschód, składała się z pięciu prostokątnych galerii otaczających centralne sanktuarium. Odkryte tam reliefy są skromniej-

⁴² Brotherson, informacja ustna.

⁴³ Cunin et al. 2007.

sze niż np. w Bajon i dotyczą głównie historii z życia Buddy. W odróżnieniu od Ta Prohm, Preah Khan otoczono fosą. Świątynia ta, oprócz głównej kaplicy dedykowanej Buddzie, miała również satelitarne miejsca przeznaczone Śiwie, Wisznu oraz królewskim przodkom. W tym okresie miejsca świątynne były ośrodkami życia religijnego i gospodarczego. Według tekstów źródłowych Ta Prohm zamieszkiwało 12640 mnichów oraz tancerek, a niemal osiemdziesiąt tysięcy ludzi żyło we wsiach będących własnością świątyni.

Każdy z władców khmerskich legitymizował swoją władzę także poprzez rozwój infrastruktury związanej z gospodarką wodną. Dżajawarman VII zbudował swój monumentalny zbiornik w północnej części Angkor⁴⁴. Nazywano go Dżajatataka, „Morze Zwycięstwa”. Miał długość 3500 m x 900 m.

Ponadto w historiografii Dżajawarman VII przedstawiany jest jako buddysta, który okazuje współczucie swoim poddanym. Wyrazem tego miało być założenie przez władcę sieci 102 gościńców (ang. hospital) dla podróżnych. Ich pozostałości (przylegające do dróg królewskich), w postaci licznych konstrukcji wykonanych z piaskowca oraz laterytu znajdujące się na terenie Kambodży i Tajlandii⁴⁵.

⁴⁴ Coe 2003, s. 125.

⁴⁵ Im Sokrity, informacja ustna.

Niewątpliwie Dżajawarman VII był wyjątkowo uzdolnionym władcą, który odbudował stolicę, oraz odzyskał zbrojnie utracone przez poprzedników terytoria. Niestety po jego śmierci około roku 1218⁴⁶, Imperium Khmerskie stopniowo traciło swoje wpływy oraz potęgę, co ostatecznie doprowadziło do opuszczenia stolicy w pierwszej połowie XV wieku.

UPADEK ANGKOR I PRZENIESIENIE ŚRODKA CIĘŻKOŚCI PAŃSTWA KHMERÓW NA OBSZARY NAD DOLNYM MEKONGIEM

Następcą Dżajawarmana VII był jego syn Indrawarman II, również buddysta, który kontynuował politykę ojca. Niewiele wiadomo jednak o panowaniu tego władcy. następcą kolejnym królem został Dżajawarman VIII, który rządził w latach 1243 – 1295.

W drugiej połowie XIII wieku w Angkor nastąpił okres ikonoklazmu, nazywanego także reakcją hinduistyczną⁴⁷. W tym czasie, ze względu na brak źródeł trudnym do dokładniejszego określenia chronologicznego, niszczone przedstawienia Buddy. Skala tej systematycznej destrukcji⁴⁸ sugeruje, że były to praktyki co najmniej popierane, o ile nie wręcz zarządzane przez samego władcę. Dżaja-

⁴⁶ Następuje rozbieżność pomiędzy autorami, np. M. Coe (2003, s. 128) podają datę „około 1215”.

⁴⁷ Coe 2003, s. 128-129.

⁴⁸ Michael Coe podaje, że na samych dekoracjach szczytu murów otaczających Preah Khan, Ta Prohm i BanteayKdei zniszczono około 45 tys. przedstawień Buddy.

warman VIII został obalony przez swojego zięcia Indrawarmana III, który był buddystą, jednak w przeciwieństwie do swoich poprzedników najprawdopodobniej wyznawał szkołę Therawady. Indrawaman III abdykował na rzecz Indrajayavarmana w roku 1308. Uznawany jest on przez Michaela Coe⁴⁹ za ostatniego władcę okresu klasycznego, trwającego do roku 1327. Wtedy wzniesiona została ostatnia znana stela zawierająca tekst historyczny w sanskrycie, dotyczący przodków Indrajayavarmana. Po roku 1327 państwem Khmerów rządziło jeszcze ośmiu panujących, jednak w tym okresie znalazło się ono na krawędzi upadku.

Przed przystąpieniem do analizy przyczyn oraz skutków upadku klasycznej cywilizacji Khmerów, warto najpierw zastanowić się nad samą definicją *upadku* czy *załamania* cywilizacji. Antropolodzy kulturowi proponują nam różne definicje. Jared Diamond pisze: *„Przez upadek rozumiem drastyczne zmniejszenie się populacji ludzi i zmiany w strukturze politycznej bądź ekonomicznej czy społecznej występujące na znacznym obszarze przez dłuższy czas”*⁵⁰. Podejście to oznacza, że załamanie się rozwoju cywilizacji nie pociąga za sobą „zniknięcia” ludności, która daną kulturę tworzyła. Lansowany jeszcze w XIX wieku pogląd o zaginionych cywilizacjach i „opuszczonych ruinach” w opinii autora tego tekstu to przeżytek epoki

⁴⁹ Coe 2003, s. 130.

⁵⁰ Diamond 2005, s. 27.

romantyzmu. Rozwijając myśl Diamonda, upadek niesie ze sobą drastyczny spadek produkcji, a co z tym związane – populacji oraz głębokie zmiany socjopolityczne. Nie można natomiast, co zostało wspomniane wyżej, mówić o „całkowitej zagładzie ludności”. W przypadku Imperium Khmerów mamy do czynienia ze znaczną redukcją terytorialną – z państwa kontrolującego dużą część Azji Południowo-Wschodniej do obszaru nowożytnego, niepodległego państwa, obecnie o dużo mniejszym znaczeniu. Podobna sytuacja miała miejsce w przypadku Majów. Po upadku ich wielkich miast, południowy Meksyk, Belize oraz Gwatemalę w dalszym ciągu zamieszkiwała kilkumilionowa populacja mówiąca językami majańskimi, głównie językiem Yucatec. O krok dalej posuwają się Patricia McAnany i Norman Yoffee⁵¹ w swoim opracowaniu, będącym odpowiedzią na tezy zawarte w książce Diamonda. Autorzy kwestionują rozumienie „upadku” jako załamania się rozwoju kultury, a także przekonują, że akty takie jak chociażby opuszczenie miasta przez jego mieszkańców są po prostu elementem przystosowania się do nowej sytuacji gospodarczej, ekologicznej czy politycznej. Uniwersalna definicja może więc brzmieć: *upadek to znaczący kryzys demograficzny, załamanie się produkcji rzemieślniczej i rolnej, opuszczenie dotychczasowych siedzib oraz daleko idące zmiany w strukturze społecznej.*

⁵¹ McAnany i Yoffee 2010.

Aby lepiej zrozumieć przyczyny upadku, można je usystematyzować. Diamond stworzył „typologię” czynników wpływających na załamanie się rozwoju cywilizacji⁵². Za pierwszy z nich można uznać zmiany klimatyczne, które występowały na naszej planecie od najdawniejszych czasów⁵³. Znane są liczne przypadki, kiedy ocieplenie, ochłodzenie czy zmiana ilości opadów wpływała na rozwój bądź załamanie się konkretnej cywilizacji. Ponadto w historii ludzkości zdarzały się sytuacje, kiedy zmiany klimatyczne zachodzące w tym samym czasie na danym terenie powodują regres u jednej, a szybki rozwój u drugiej kultury. Za przykład posłużyć może kwestia Inuitów i Normanów na Grenlandii i w czasie przejścia ze Średniowiecznego Optimum Klimatycznego do Małej Epoki Lodowcowej. Drugi ze wspomnianych czynników stanowi nadmierna eksploatacja środowiska przez społeczeństwo. Obecnie trwa dyskusja nad skutkami rabunkowej gospodarki, jednak już grupy pradziejowe swoim gospodarowaniem doprowadzały do katastrof ekologicznych. Warto tutaj przywołać przykład deforestacji⁵⁴ Wyspy Wielkanocnej, która doprowadziła do upadku społeczeństwo Polinezyjczyków⁵⁵. Trzeci zaś czynnik to agresja militarna. Jest on szczególnie łatwy do zdiagnozowania kiedy zachowane są źródła historyczne.

⁵² Diamond 2005, s. 21-25.

⁵³ Kozłowski 1999.

⁵⁴ Wylesienie.

⁵⁵ Diamond 2005.

Czwarty z istotnych elementów można określić mianem „przyjaznego sąsiedztwa”. Pod tą nazwą należy rozumieć zachowania takie jak adoptowanie atrakcyjniejszej kultury sąsiada⁵⁶. Do tej kategorii należą również zmiany na szlakach handlowych. Część miast w historii bogaciła się wskutek wymiany towarów. W przypadku zmiany przebiegu drogi handlowej miasto mogło utracić swoje główne źródło utrzymania i w konsekwencji podupadało. Ostatnim, piątym czynnikiem negatywnie wpływającym na rozwój cywilizacji, jest nastawienie społeczeństwa prądziejowego do zmian oraz ich reakcja na problemy. Bardziej konserwatywne grupy ludności miały większe trudności chociażby z zaakceptowaniem nowej sytuacji ekologicznej niż społeczeństwa bardziej otwarte na obserwowane przemiany.

Pierwszym z wymienionych czynników są zmiany klimatyczne. Badacze społeczeństwa Khmerów dysponują dobrze opracowanymi danymi paleoklimatologicznymi. W początkach XXI wieku prowadzono w Azji Południowo-Wschodniej badania dendroklimatologiczne⁵⁷, które ujawniły szereg interesujących faktów. Były to między innymi ogromne susze, które w drugiej połowie XIV wieku nawiedzały Indochiny. Klimatolodzy wiążą je z przejściem ze Średniowiecznego Optimum Klimatycznego do Małej Epoki Lodowcowej. Pomiędzy

⁵⁶ Przykładem może być McDonaldyzacja.

⁵⁷ Buckley et al. 2010; 2014.

okresami suchymi zdarzały się katastrofalne powodzie, niszczące zaawansowany system irygacyjny miast, co dodatkowo pogłębiało kryzys. Interesująca, choć dotychczas niewyjaśniona przez naukowców, jest sprawa Oscylacji Południowopacyficznej. Badanie tego zagadnienia może pomóc zrozumieć wpływ Oceanu Spokojnego na kultury rozwijające się w jego basenie. Podsumowując, z pewnością oparta na rolnictwie gospodarka Khmerów doznała ogromnych strat z powodu globalnej zmiany klimatycznej. Ucierpiał zwłaszcza wrażliwy system irygacyjny, który mimo udokumentowanych archeologicznych prób restrukturyzacji, nie dawał rady zapewnić odpowiedniej ilości wody w przedłużających się okresach susz.

Drugim wymienianym czynnikiem była eksploatacja środowiska. Coe⁵⁸ i Fletcher⁵⁹ udowodnili, że w odpowiedzi na zmiany klimatyczne, Khmerzy rozpoczęli ekstensywną gospodarkę rolną opartą na zwiększeniu areалу zasiewu. Prowadziło to do deforestacji oraz uprawiania ryżu „na sucho”, powodując szybsze wyjaławianie gleby. Skutkiem wyżej wymienionych działań były niepożądane zjawiska geomorfologiczne, takie jak obsuwanie się stoków czy przyspieszona erozja rzeczna. Dobrym przykładem ilustrującym stopień wspomnianej erozji spowodowanej działalnością ludzką mogą być

⁵⁸ Coe 2003.

⁵⁹ Fletcher 2008.

fundamenty mostów z czasów Imperium, które współcześnie znajdują się kilka metrów nad obecnym lustrem wody. Wyżej wymienione czynniki powodowały dalsze zmniejszenie obszaru ziem uprawnych oraz pogorszenie się ich jakości, co w następstwie pogłębiało kryzys produkcji rolnej.

Trzeci czynnik to agresja militarna. W przypadku Kambodży dysponujemy bogatą bazą przekazów historycznych, zarówno w postaci miejscowych stel, jak również tekstów chińskich dyplomatów i kupców⁶⁰. Źródłem khmerskiej potęgi był handel ryżem. Uzyskane w ten sposób środki przeznaczano na opłacanie armii złożonej po części z najemników. Dysponując znaczną siłą militarną władcy średniowiecznej Kambodży narzucili swoją zwierzchność większości sąsiadów. Efektem załamania się produkcji ryżu był brak środków potrzebnych do opłacania wojsk. Znane są niepublikowane dotąd badania świątyń, w których układ otworów w ścianach sugeruje, że złota dekoracja świątyni została w okresie schyłkowym zamieniana na drewnianą. Może to sugerować drastyczną konieczność zdobycia środków finansowych. W wyniku redukcji potencjału militarnego ludy podległe wypowiedziały posłuszeństwo, a następnie zaczęły najeżdżać granice Imperium. Główną rolę w tych atakach odgrywali Tajowie oraz Czamowie. Khmerowie nie wytrzymali presji militarnej i w kon-

⁶⁰ np. Zhou Dagan.

sekwencji zostali pokonani. Za symboliczną datę zakończenia epoki Angkor uznaje się rok 1431/1432, kiedy wojska tajskiego księstwa Ajuttaja⁶¹ zajęły oraz złupiły stolicę Imperium. W tej sytuacji dwór przeniósł się na południe, do Phnom Phen, które jest stolicą Kambodży do dzisiaj.

Kolejnym, niestety słabo rozpoznany problemem, są zmiany na szlakach handlowych. W jednej z niewielu publikacji na ten temat, autorstwa Anthonego Reid'a⁶², zwraca się uwagę na zmianę panazjatyckich trendów w handlu, które przesunęły szlaki kupieckie z dala od Deltę Mekongu.

Piąty element, czyli reakcja grup ludzkich na wyżej wymienione zmiany, w Kambodży w wyniku zbiegu okoliczności przebiegał w bardzo gwałtowny sposób. Społeczeństwa azjatyckie charakteryzowała daleko idąca tolerancja religijna. W XIV wieku w Kambodży zaczął rozpowszechniać się pochodzący z Sri Lanki prąd Buddyzmu – Therawada. Nowa religia rozprzestrzeniła się w okresie zmian klimatycznych, więc konserwatywna część społeczeństwa uznała, że susze i powodzie są wyrazem gniewu bogów. Rozpoczęły się represje religijne. Nowe, szeroko zakrojone prace budowlane mające przebłąkać bogów dodatkowo obciążały budżet państwa.

U Khmerów pojawiły się wszystkie symptomy

⁶¹ Coe 2003.

⁶² Reid 1993.

świadczące o załamaniu rozwoju kultur: nastąpiło drastyczne osłabienie prężności demograficznej, spowodowane spadkiem produkcji żywności w wyniku zmian klimatycznych lub erozji gleby. Wiązało się to również z ustaniem aktywności na płaszczyźnie produkcji rzemieślniczej oraz budowlanej. Dodatkowo Khmerzy opuścili swoje siedziby i przenieśli się w inne miejsca, bardziej korzystne w nowej sytuacji gospodarczo-politycznej. W konsekwencji nastąpił głębokie zmiany w strukturze społecznej. Wyżej przedstawiony przykład pokazuje, że grupy ludzkie straciły swoją dynamikę, jednak z drugiej strony kultury rozwinęły nowe cechy.

Państwo Khmerów weszło w nowy okres nazywany okresem post-klastycznym⁶³ bądź też „mrocznymi wiekami” (ang. Dark Ages)⁶⁴. Czas ten, trawiający do drugiej połowy XIX wieku, kiedy to Kambodża znalazła się pod dominacją kolonialną Francji, charakteryzuje się do-minacją Buddyzmu Therawada, przeniesieniem środka ciężkości państwa nad Mekong, w okolicę Phnom Penh, a także coraz większą zależnością polityczną oraz ekonomiczną od sąsiadów - królestwa Syjamu na zachodzie i cesarstwa Wietnamu na wschodzie.

⁶³ Coe 2003.

⁶⁴ Reid 1999.

Il. 12. Stela z Sdok Kak Thom. Od prawej kolejno strony A, B, C, D.

Ч. 13. Святиня Preah Ko.

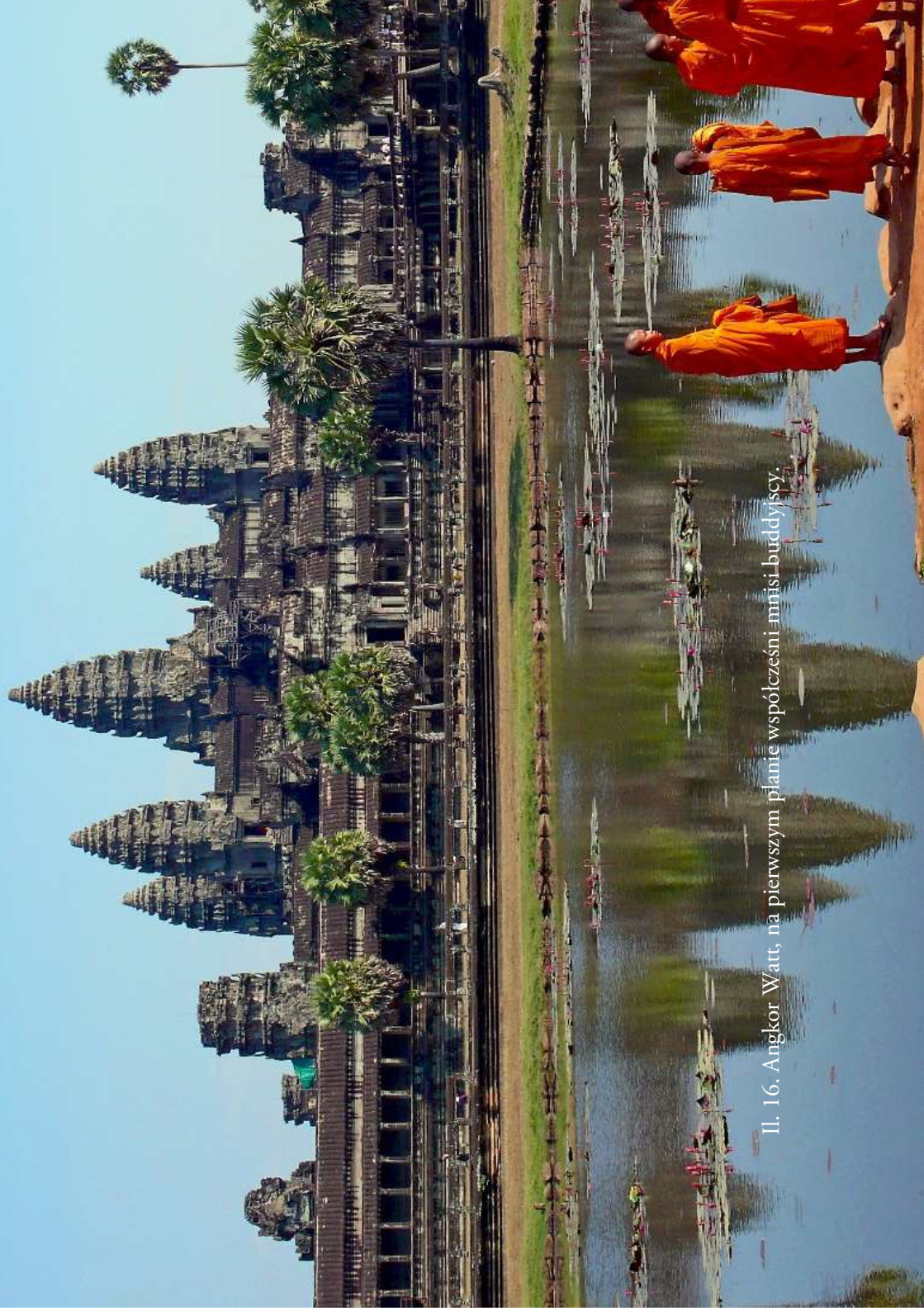

Il. 14. Relikty piramidy w Koh Ker.

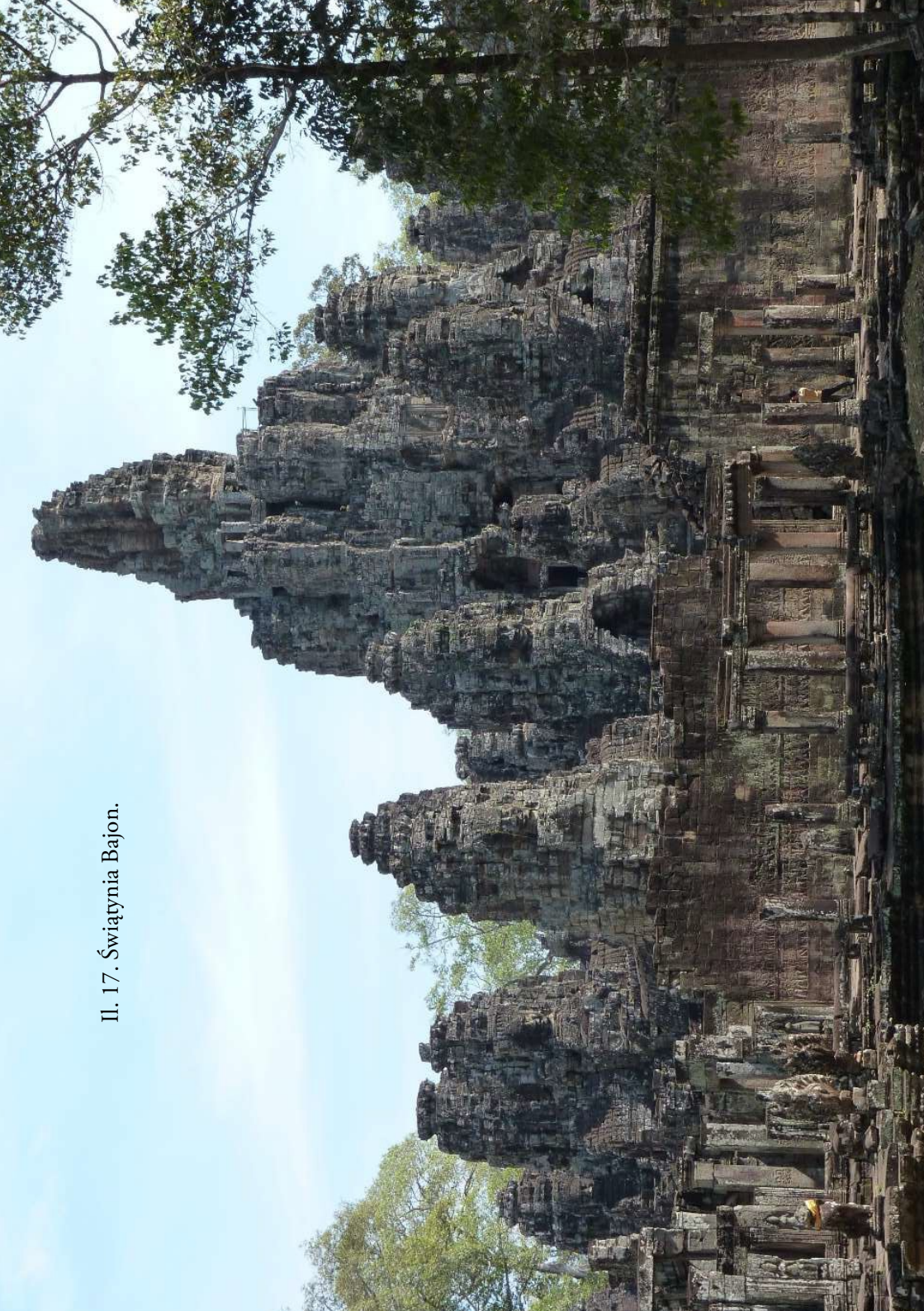
Il. 15. Zachodni Baray i Zachodni Mebon na zdjęciu lotniczym.

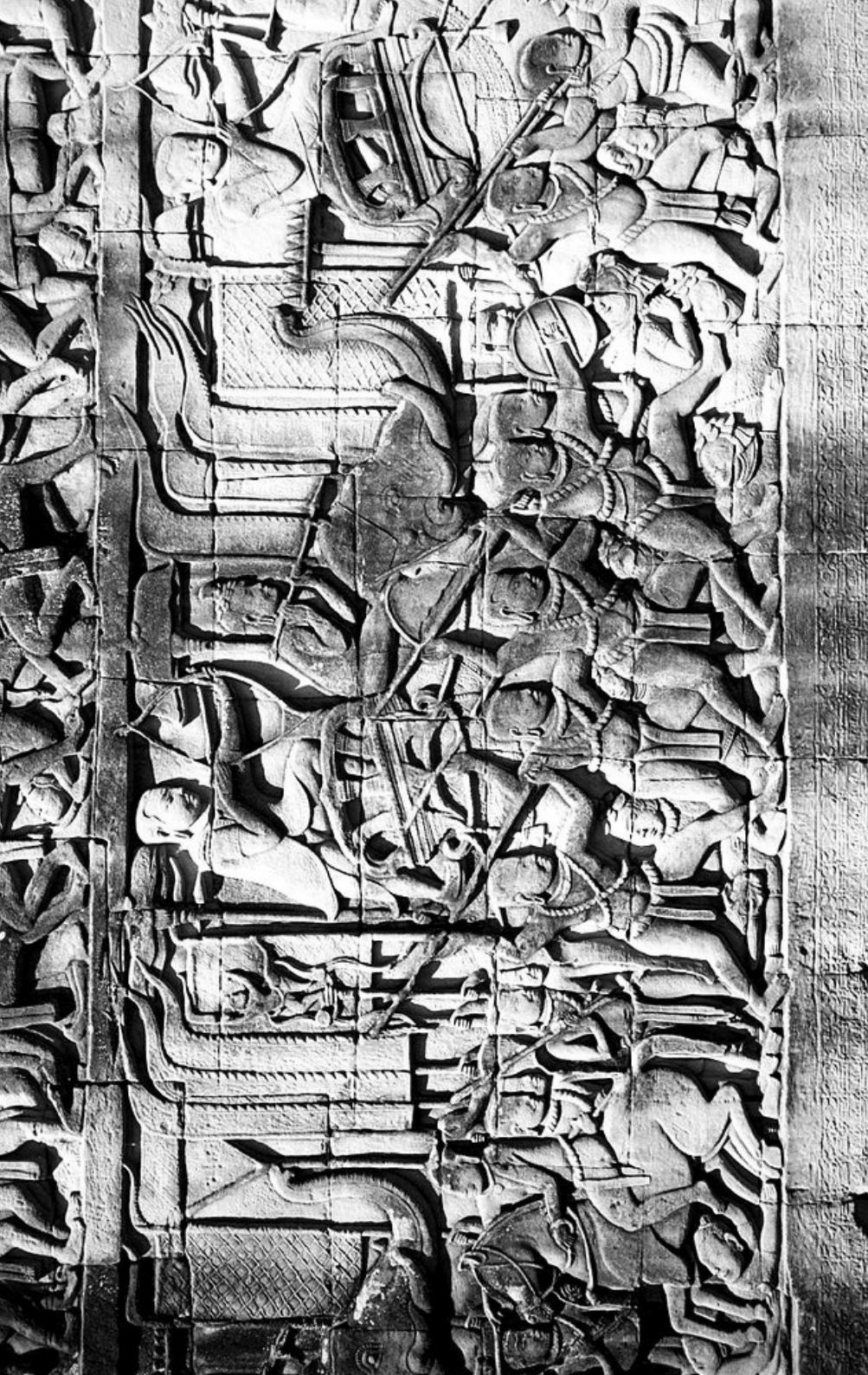

Il. 16. Angkor Watt, na pierwszym planie wspólczeñni mnisi buddyjscy.

Il. 17. Świątynia Bajon.

Il. 18. Relief z Bajon przedstawiający wojsko khmerskie.

BIBLIOGRAFIA

Anderson, D. D. (1990). *Lang Rongrien Rockshelter: A Pleistocene, Early Holocene Archaeo-logical Site from Krabi, Southwestern Thailand* (Vol. 71). UPenn Museum of Archaeology.

André, M. F., Etienne, S., Mercier, D., Vautier, F., & Voldoire, O. (2008). Assessment of sand-stone deterioration at Ta Keo temple (Angkor): First results and future prospects. *Environmental Geology*, 56(3-4), 677-688.

Asfaw, B., Gilbert, W. H., Beyene, Y., Hart, W. K., Renne, P. R., WoldeGabriel, G., & White, T. D. (2002). Remains of *Homo erectus* from Bouri, Middle Awash, Ethiopia. *Nature*, 416(6878), 317-320.

Avari, B. (2007). *India: The ancient past*. Abingdon, UK: Routledge.

Axelsson, P. (2000). DEM generation from laser scanner data using adaptive TIN models. *International Archives of Photogrammetry and Remote Sensing*, 33(B4/1; PART 4), 111-118.

Bacus, E. A. (2006). Social identities in Bronze Age northeast Thailand: Intersections of gender, status and ranking at Non Nok Tha. In *Uncovering Southeast Asia's past: Selected papers from*

the 10th international conference of the European Association of Southeast Asian Archaeologists, 105-115.

Banic, J. R., & Cunningham, A. G. (1998). Airborne laser bathymetry: A tool for the next millennium. *EEZ Technol*, 3, 75-80.

Barthes, R. (1968). *Elements of semiology*. Macmillan.

Barton, H. (2005). The case for rainforest foragers: the starch record at Niah Cave, Sarawak. *Asian Perspectives*, 44(1), 56-72.

Bayard, D. T. (1972a). Excavation at Non Nok Tha, northeastern Thailand, 1968: an interim report.

Bayard, D. T. (1972b). Early Thai bronze: analysis and new dates. *Science*, 176(4042), 1411-1412.

Becker, H. (Ed.). (1996). *Archäologische Prospektion: Luftbildarchäologie und Geophysik*. Lipp.

Bellina, B., & Glover, I. C. (2004). The archaeology of early contacts with India and the Mediterranean World, from the fourth century BC to the fourth century AD. *Southeast Asia: From prehistory to history*. London: Routledge Curzon, 69-89.

Bellwood, P. (1999). Southeast Asia before history. *The Cambridge History of Southeast Asia*, 1(Part 1), 55-136.

Bellwood, P., & Glover, I. (2004). Southeast Asia. Foundations for an archaeological history. *Southeast Asia: From prehistory to history*. London: Routledge Curzon. p, 4-20.

Bénisti, M. (1968). Recherches sur le premier art khmer: I. les linteaux dits de Thala Borivat. *Arts asiatiques*, 18(1), 85-101.

Berggren, J. L., & Jones, A. (Eds.). (2001). *Ptolemy's Geography: an annotated translation of the theoretical chapters*. Princeton University Press.

Bettis, E. A., Milius, A. K., Carpenter, S. J., Larick, R., Zaim, Y., Rizal, Y., & Suminto, B. S. (2009). Way out of Africa: Early Pleistocene paleoenvironments inhabited by *Homo erectus* in Sangiran, Java. *Journal of Human Evolution*, 56 (1).

Bishop, P., Sanderson, D. C., & Stark, M. T. (2004). OSL and radiocarbon dating of a pre-Angkorian canal in the Mekong delta, southern Cambodia. *Journal of Archaeological Science*, 31(3), 319-336.

Blench, R. (2005). Fruits and arboriculture in the Indo-Pacific region. *Bulletin of the Indo-Pacific Prehistory Association*, 24, 31-50.

Bocquet-Appel, J. P. (2011). When the world's population took off: The springboard of the Neolithic demographic transition. *Science*, 333(6042), 560-561.

Boulbet, J. (1979). Le Phnom Kulen et sa région, Collection de textes et documents sur l'Indochine XII. *École Française d'Extrême-Orient, Paris.*

Boyd, D. S., & Hill, R. A. (2007). Validation of airborne lidar intensity values from a forested landscape using hymap data: preliminary analyses. *Int. Arch. Photogramm. Remote Sens*, 36, 71-76.

Boyd, W. E., McGrath, R., & Higham, C. F. (1999). The geoarchaeology of the prehistoric ditched sites of the upper Mae Nam Mun Valley, Northeast Thailand, II: stratigraphy and morphological sections of the encircling earthworks. *Bulletin of the Indo-Pacific Prehistory Association*, 18, 169-180.

Branton, N. (2009). Landscape approaches in historical archaeology: The archaeology of places. In *International handbook of historical archaeology* (pp. 51-65). Springer New York.

Bray, F. (1986). *The rice economies: technology and development in Asian societies.* Univ of California Press.

Briggs, L. P. (1948). The Hinduized States of Southeast Asia: A Review. *The Journal of Asian Studies*, 7(04), 376-393.

Broadhurst, C. L., Wang, Y., Crawford, M. A., Cunnane, S. C., Parkington, J. E., & Schmidt, W. F. (2002). Brain-specific lipids from marine, lacustrine, or terrestrial food resources: potential impact on early African Homo

sapiens *Comparative Biochemistry and Physiology Part B: Biochemistry and Molecular Biology*, 131(4), 653-673.

Brocheux, P., & Hémery, D. (2009). *Indochina: An Ambiguous Colonization, 1858-1954*. Berkeley: University of California Press.

Bronson, B. (1978). Angkor, Anuradhapura, Prambanan, Tikal: Maya subsistence in an Asian perspective. *Pre-Hispanic Maya Agriculture*, 255-300.

Brumm, A., Aziz, F., Van den Bergh, G. D., Morwood, M. J., Moore, M. W., Kurniawan, I. & Fullagar, R. (2006). Early stone technology on Flores and its implications for Homo floresiensis. *Nature*, 441(7093), 624-628.

Brumm, A., Jensen, G. M., van den Bergh, G. D., Morwood, M. J., Kurniawan, I., Aziz, F., & Storey, M. (2010). Hominins on Flores, Indonesia, by one million years ago. *Nature*, 464(7289), 748-752.

Buckley, B. M., Anchukaitis, K. J., Penny, D., Fletcher, R., Cook, E. R., Sano, M., ... & Hong, T. M. (2010). Climate as a contributing factor in the demise of Angkor, Cambodia. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 107(15), 6748-6752.

Buckley, B. M., Fletcher, R., Wang, S. Y. S., Zottoli, B., & Pottier, C. (2014). Monsoon extremes and society over the past

millennium on mainland Southeast Asia. *Quaternary Science Reviews*, 95, 1-19.

Campana, S., & Francovich, R. (2007). Understanding archaeological landscapes: steps towards an improved integration of survey methods in the reconstruction of subsurface sites in South Tuscany. In *Remote Sensing in Archaeology* (pp. 239-261). Springer New York.

Cane, S. (2013). *First Footprints: The epic story of the First Australians*. Allen & Unwin.

Casson, L. (1989). *The Periplus Maris Erythraei. Text with introduction, translation, and commentary by Lionel Casson*. University of Princetown Press.

Cawte, H. J. (2008). Smith and society in Bronze Age Thailand. *Unpublished doctoral dissertation, University of Otago, Dunedin, New Zealand*.

Chakravarti, R. (Ed.). (2001). *Trade in Early India* (p. 70). Oxford University Press.

Chang, K. C. (1999). China on the Eve of the Historical Period. *The Cambridge History of Ancient China: From the Origins of Civilization to, 221*, 37-73.a

Chang, T. T., & Loresto, E. (1984). The rice remains. Prehistoric Investigations in Northeast Thailand, British Archaeological Reports (International Series), Oxford, 384-385.

Chase, A. F., Chase, D. Z., Weishampel, J. F., Drake, J. B., Shrestha, R. L., Slatton, K. C. & Carter, W. E. (2011). Airborne LiDAR, archaeology, and the ancient Maya landscape at Caracol, Belize. *Journal of Archaeological Science*, 38(2), 387-398.

Chattopadhyaya, S. (1980). *The Periplus of the Erythraean Sea & Ptolemy on ancient geography of India*. Prajñā.

Chen, C. (2011). *Le site de Koh Ker et le règne de Jayavarman IV, Histoire, art et archéologie*.

Chinh, H. X. & Bich, N. N. (1978) *The Excavation of the Archaeological Site of Phung Nguyen*. Nha Xuat Ban Khoa Hoc Xa Noi.

Chiou-Peng, T. (2009). Incipient metallurgy in Yunnan: New data for old debates. *Metallurgy and civilisation: Eurasia and beyond*, 79-84.

Choi, K., & Driwantoro, D. (2007). Shell tool use by early members of *Homo erectus* in Sangiran, central Java, Indonesia: cut mark evidence. *Journal of Archaeological Science*, 34(1), 48-58.

Ciarla, R. (2007). Rethinking Yuanlongpo: The case for technological links between the Lingnan (PRC) and central Thailand in the Bronze Age. *East and West*, 305-328.

Clarke, D. L. (1972). *Models in archaeology*. Routledge Kegan & Paul.

Clifford, H. (1904). *Further India, Being the Story of Exploration from the Earliest Times in Burma, Malaya, Siam and Indo-China...* Lawrence & Bullen.

Coe, M. D. (2003). *Angkor and the Khmer civilization*. Thames & Hudson.

Cœdès, G. (1928). Etudes cambodgiennes. XXV, Deux inscriptions sanskrites du Fou-nan. XXVI, La date de Kôh Ker. XXVII, La date du Bâphûon. *Bulletin de l'Ecole française d'Extrême-Orient*, 28(1), 81-146.

Cœdès, G. (1935). *Un grand roi du Cambodge: Jayavarman VII*. Éditions de la Bibliothèque Royale.

Cœdès, G. (1937). *Inscriptions du Cambodge*. E française d'Extrême-Orient.

Colani, M. (1927). *L'âge de la Pierre dans la Province de hoabinh (Tonkin): par Madelein Colani*. Imprimerie d'Extrême-Orient.

Cox, K. J., Bentley, R. A., Tayles, N., Buckley, H. R., Macpherson, C. G., & Cooper, M. J. (2011). Intrinsic or extrinsic population growth in Iron Age northeast Thailand? The evidence from isotopic analysis. *Journal of Archaeological Science*, 38(3), 665-671.

Crawford, G. W. (2012). Early rice exploitation in the lower Yangzi valley: What are we missing?. *The Holocene*, 22(6), 613-621.

Crawford, G. W., & Shen, C. (1998). The origins of rice agriculture: recent progress in East Asia. *Antiquity*, 72(278), 858-866.

Crawford, O. G. S. (1923). Air survey and archaeology. *Geographical Journal*, 342-360.

Crawford, O. G. S. (1929). *Air-photography for Archaeologists*. HM Stationery Office.

Crawford, O. G. S. (1960). *Archaeology in the Field*. Phoenix house.

Crow, P. (2008). *Historic Environment Surveys of Woodlands using LiDAR*. Stockport.

Crutchley, S. (2009). Ancient and modern: Combining different remote sensing techniques to interpret historic landscapes. *Journal of Cultural Heritage*, 10, e65-e71.

Crutchley, S., & Crow, P. (2010). *The Light Fantastic: Using airborne lidar in archaeological survey*. Swindon: English Heritage.

Cuasay, P. (1998). Borders on the fantastic: mimesis, violence, and landscape at the temple of Preah Vihear. *Modern Asian Studies*, 32(4), 849-890.

Cunin, O. C., Clark, J., & Choulean, A. (2007). *Bayon: new perspectives*. River Books Press Dist AC.

Cunliffe, B. (1997). *The ancient celts* (p. 2). Oxford: Oxford University Press.

de Heinzelin, J., Clark, J. D., White, T., Hart, W., Renne, P., WoldeGabriel, G., & Vrba, E. (1999). Environment and behavior of 2.5-million-year-old Bouri hominids. *Science*, 284(5414), 625-629.

Demeter, F., Shackelford, L. L., Bacon, A. M., Durringer, P., Westaway, K., Sayavongkhamdy, T. & Karpoff, A. M. (2012). Anatomically modern human in Southeast Asia (Laos) by 46 ka. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 109(36), 14375-14380.

Deuel, L. (1984). *Lot w przeszłość. Opowieść o archeologii lotniczej*. Wydawnictwa artystyczne i filmowe.

Di Cosmo, N. (1999). State formation and periodization in Inner Asian history. *Journal of World History*, 10(1), 1-40.

Di Cosmo, N. (1999a). The northern frontier in pre-imperial China. *The Cambridge history of Ancient China: From the origins of civilization to, 221*, 885-966.

Diamond, J. (2005). *Collapse: how societies choose to fail or succeed: revised edition*. Penguin.

Diamond, J. (2009). Archaeology: Maya, Khmer and Inca. *Nature*, 461(7263), 479-480.

Diamond, J., & Bellwood, P. (2003). Farmers and their languages: the first expansions. *Science*, 300(5619), 597-603.

Domett, K. M., & O'Reilly, D. J. W. (2009). Health in Pre-Angkorian Cambodia: a bioarchaeological analysis of the skeletal remains from Phum Snay. *Asian Perspectives*, 48(1), 56-78.

Domett, K. M., O'Reilly, D. J. W., & Buckley, H. R. (2011). Bioarchaeological evidence for conflict in Iron Age north-west Cambodia. *Antiquity*, 85(328).

Domett, K., & Tayles, N. (2006). Human biology from the bronze age to the iron age in the Mun River valley of northeast Thailand. *Bioarchaeology of Southeast Asia*, 43, 220.

Domínguez-Rodrigo, M., Rayne Pickering, T., Semaw, S., & Rogers, M. J. (2005). Cutmarked bones from Pliocene archaeological sites at Gona, Afar, Ethiopia: implications for the function of the world's oldest stone tools. *Journal of Human Evolution*, 48(2), 109-121.

Doneus, M., & Briese, C. (2006a). Digital terrain modelling for archaeological interpretation within forested areas using full-waveform laserscanning. *The 7th International Symposium on Virtual Reality, Archaeology and Cultural Heritage VAST (2006)* 155-162.

Doneus, M., & Briese, C. (2006b). Full-waveform airborne laser scanning as a tool for archaeological reconnaissance. *BAR International Series*, 1568, 99.

Doneus, M., & Briese, C. (2010). Airborne Laser Scanning in forested areas—potential and limitations of an archaeological prospection technique. *EAC Remote Sensing for Archaeological Heritage Management*, 59-76.

Doneus, M., Neubauer, W., & Scharrer, G. (2000). *Archäologische Prospektion der Landschaft von Carnuntum*. na.

Douglas, M. T. (2006). 8 Subsistence change and dental health in the people of Non Nok Tha, northeast Thailand. *Bioarchaeology of Southeast Asia*, 43, 191.

Dowling, N. H. (1999). A New Date for the Phnom Da Images and Its Implications for Early Cambodia. *Asian Perspectives* 38 (1): 51-61.

Dumarçay, J., & Smithies, M. (2003). *Architecture and Its Models in South-East Asia*. Orchid Press.

Dunn, F.L. & Dunn, D.F (1977). Maritime adaptations and explanations of marine resources in Sundaic Southeast Asian Prehistory. *Modern Quaternary Research in Southeast Asia*, vol. 3, 1-28.

ESRI. (2012). “*What is a terrain dataset?*”, Dostęp 11 Października 2013, [.http://resources.arcgis.com/en/help/main/10.1/index.html#/005v00000002000000](http://resources.arcgis.com/en/help/main/10.1/index.html#/005v00000002000000).

Evans, D. H., Fletcher, R. J., Pottier, C., Chevance, J. B., Soutif, D., Tan, B. S., K. Hanus & Boornazian, G. (2013). Uncovering archaeological landscapes at Angkor using lidar. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 110(31), 12595-12600.

Evans, D., & Traviglia, A. (2012). Uncovering Angkor: Integrated remote sensing applications in the archaeology of early Cambodia. In *Satellite Remote Sensing* (pp. 197-230). Springer Netherlands.

Evans, D., & Traviglia, A. (2012). Uncovering Angkor: Integrated remote sensing applications in the archaeology of early Cambodia. In *Satellite Remote Sensing* (pp. 197-230). Springer Netherlands.

Evans, D., Pottier, C., Fletcher, R., Hensley, S., Tapley, I., Milne, A., & Barbetti, M. (2007). A comprehensive archaeological map of the world's largest preindustrial settlement complex at Angkor, Cambodia. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 104(36), 14277-14282.

Ferlus, M. (2010). THE AUSTRASIATIC VOCABULARY FOR RICE: ITS ORIGIN AND EXPANSION 47. *JSEALS*, 3, 61-76.

Finot, L. (1915). L'inscription de Sdok Kak Thom. *Bulletin de l'Ecole Française d'Extrême Orient*, 15, 53-106.

Fletcher R.J. and Evans D.H. (2012) The Dynamics of Angkor and its Landscape: Issues of scale, non - correspondence and outcome. In: Haendel A. (ed) *Old Myths and New Approaches: Interpreting Ancient Religious Sites in Southeast Asia*. Clayton: Monash University Publishing, 42 - 62.

Fletcher, R. (2009). Low-density, agrarian-based urbanism: A comparative view. *Insights (University of Durham)*, 2(4), 2-19.

Fletcher, R. J., Barbetti, M., Evans, D., Than, H., Sorithy, I., Chan, K., & Somanearth, T. (2003). Redefining Angkor: Structure and environment in the largest, low density urban complex of the pre-industrial world. *Udaya*, 4, 107-121.

Fletcher, R., & Evans, D. (2002). The extent and settlement pattern of Angkor, Cambodia. Preliminary results of an AIRSAR survey in September 2000. In *Space Applications for Heritage Conservation* (Vol. 515),. 5-8.

Fletcher, R., Penny, D., Barbetti, M., Pottier, C., Heng, T., Khieu, C., & Tous, S. (2006). The Greater Angkor Project 2005–2009: issues and program. In *Uncovering Southeast Asia's Past: selected papers from the 10th International Conference of the European Association of Southeast Asian Archaeologists*. NUS Press, Singapore, 347-354).

- Fletcher, R., Pottier, C., Evans, D., & Kummu, M. (2008).** The development of the water management system of Angkor: a provisional model. *Bulletin of the Indo-Pacific Prehistory Association*, 28, 57-66.
- Fowler, M. J. (2004).** Archaeology through the keyhole: The serendipity effect of aerial reconnaissance revisited. *Interdisciplinary Science Reviews*, 29(2), 118-134.
- Fox, J., & Ledgerwood, J. (1999).** Dry-season flood-recession rice in the Mekong Delta: two thousand years of sustainable agriculture? *Asian Perspectives* 38 (1), 37-50.
- Fuller, D. Q., Sato, Y. I., Castillo, C., Qin, L., Weisskopf, A. R., Kingwell-Banham, E. J., & Van Etten, J. (2010).** Consilience of genetics and archaeobotany in the entangled history of rice. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 2(2), 115-131.
- Gallon, M. D. (2008).** The political economy of iron in Late Prehistoric South India. *Antiquity*, 82(317).
- Gaucher, J. (2004).** Angkor Thom, une utopie réalisée? Structuration de l'espace et modèle indien d'urbanisme dans le Cambodge ancien. *Arts asiatiques*, 59(1), 58-86.
- Gerini, G. E. (1909).** Researches on Ptolemy's geography of Eastern Asia. *Journal of the Straits Branch of the Royal Asiatic Society*, 167-169.

Gierowski, S. Grodziski, J. Wyrozumski, t. I, J. K. Kozłowski (2004) *Świat przed „rewolucją” neolityczną*, Oficyna Wydawnicza Fogra.

Goloubew, V. (1936). Reconnaissances aériennes au Cambodge. *Bulletin de l'Ecole française d'Extrême-Orient*, 36, 465-477.

Gongzuodui, G. Z. Z. W. (1978). Pingle Yinshanling Zhangguo mu (Warring States burials at Yinshanling, Pingle). *Kaogu Xuebao*, 2, 211-258.

Gordon, A. D., Nevell, L., & Wood, B. (2008). The Homo floresiensis cranium (LB1): Size, scaling, and early Homo affinities. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 105(12), 4650-4655.

Gorman, C., & Charoenwongsa, P. (1976). Ban Chiang: a mosaic of impressions from the first two years. *Expedition*, 18(4), 14.

Groslier, B. P. (1979). VII. La cité hydraulique angkoriennne: exploitation ou surexploitation du sol?. *Bulletin de l'Ecole française d'Extrême-Orient*, 66(1), 161-202.

Ha Van Phung (1979). In search of relations between Go Mun and Dong Son cultures. *KCH* 29, 43-61.

Habberfield-Short, J., & Boyd, W. E. (2007). The geoarchaeological development of the mounded Iron Age sites of

Non Muang Khao and Noen U-Loke, and implications for timing and phasing of the occupation and abandonment of the sites. *The origins of the civilisation of Angkor*, 2, 55-73.

Hall, K. R. (1985). *Maritime trade and state development in early Southeast Asia*. Honolulu: University of Hawaii Press.

Hall, K. R. (1992). Economic history of early Southeast Asia. *The Cambridge History of Southeast Asia*, 1 (Part 1).

Han, X. (1998). *The present echoes of the ancient bronze drums: Nationalism and archaeology in modern Vietnam and China*. University of Hawaii, Manoa Press.

Harris, N.J. (2010). Disposing of the dead: an investigation into prehistoric mortuary practice during the Neolithic and Bronze Ages at Ban Non Wat, Thailand. *Unpublished MSc dissertation, University of Otago, Dunedin, New Zealand*.

Harrison, T. (1996). The palaeoecological context at Niah Cave, Sarawak: evidence from the primate fauna. *Bulletin of the Indo-Pacific Prehistory Association*, 14, 90-100.

Hayden, B. (2001). Richman, poorman, beggarman, chief: The dynamics of social inequality. *Archaeology at the Millennium* (pp. 231-272). Springer US.

Hayden, B. (2009). Funerals as feasts: why are they so important. *Cambridge Archaeological Journal*, 19(1), 29-52.

Hendrickson, M. (2010). Historic routes to Angkor: development of the Khmer road system (ninth to thirteenth centuries AD) in mainland Southeast Asia. *Antiquity*, 84(324).

Henshilwood, C. S., D'errico, F., Marean, C. W., Milo, R. G., & Yates, R. (2001). An early bone tool industry from the Middle Stone Age at Blombos Cave, South Africa: implications for the origins of modern human behaviour, symbolism and language. *Journal of Human Evolution*, 41(6), 631-678.

Hesse, R. (2010). LiDAR-derived Local Relief Models—a new tool for archaeological prospection. *Archaeological Prospection*, 17(2), 67-72.

Higham, C. (2002) *Early cultures of mainland Southeast Asia*. River Books.

Higham, C. (2014) *Early Mainland Southeast Asia. From First Humans to Angkor*. River Books.

Higham, C. (Ed.). (1989). *The archaeology of mainland Southeast Asia: from 10,000 BC to the fall of Angkor*. Cambridge University Press.

Higham, C. F. W. (2008). Recasting Thailand: New discoveries at Ban Non Wat. *Current World Archaeology*, 31, 38-41.

- Higham, C. F. W. (2011).** The Bronze Age of Southeast Asia: New insight on social change from Ban Non Wat. *Cambridge Archaeological Journal*, 21(3), 365-389.
- Higham, C., & Higham, T. (2009).** A new chronological framework for prehistoric Southeast Asia, based on Bayesian model from Ban Non Wat. *Antiquity*, 83(319).
- Higham, C., & Thosarat, R. (Eds.). (2004).** *The excavation of Ban Lum Khao*. Fine Arts Department.
- Higham, C., Higham, T., Ciarla, R., Douka, K., Kijngam, A., & Rispoli, F. (2011).** The Origins of the Bronze Age of Southeast Asia. *Journal of world prehistory*, 24(4), 227-274.
- Higham, C., Kijngam, A., & Chantaratiyakarn, P. (1984).** *Prehistoric Investigations in Northeast Thailand: Excavations at Ban Na Di, Non Kao Noi, Ban Muang Phruk, Ban Chiang Hian, Non Noi, Ban Kho Noi and Site Surveys in the Upper Songkhram and Middle Chi Valleys* (Vol. 231). BAR.
- Higham, C., Kijngam, A., & Talbot, S. (Eds.). (2007).** *The excavation of Noen U-Loke and Non Muang Kao*. Fine Arts Department.
- Higham, T. F. (2005).** Dating the occupation of Ban Lum Khao. *The origins of the civilization of Angkor*, 1, 5-8.

Higham, T. F., Barton, H., Turney, C. S., Barker, G., Ramsey, C. B., & Brock, F. (2009). Radiocarbon dating of charcoal from tropical sequences: results from the Niah Great Cave, Sarawak, and their broader implications. *Journal of Quaternary Science*, 24(2), 189-197

Hiscock, P. (2007). *Archaeology of ancient Australia*. Routledge.

Houghton, P., & Wiriayaromp, W. (1984). The people of Ban Na Di. Prehistoric investigations in northeastern Thailand. Oxford: British Archaeological Reports International Series 231. p, 391-411.

Hsu, Cho-yun (1990), "The Spring and Autumn Period". *The Cambridge history of ancient China: from the origins of civilization to 221 B.C.*, Cambridge University Press, pp. 545–586.

Huffman, O. F. (2001). Geologic context and age of the Perning/Mojokerto Homo erectus, East Java. *Journal of human evolution*, 40(4), 353-362.

Huffman, O. F., Zaim, Y., Kappelman, J., Ruez Jr, D. R., De Vos, J., Rizal, Y., & Hertler, C. (2006). Relocation of the 1936 Mojokerto skull discovery site near Perning, East Java. *Journal of human evolution*, 50(4), 431-451.

Huyen, P. M., Van Hao, N., & Van Toi, L. (1990). Dong Son Drums in Vietnam. *The Vietnam social science publishing house, Tokyo*, 246-282.

- Jacques, C. (1992).** On Jayavarman II., the Founder of the Khmer Empire. *Southeast Asian Archaeology* 3: 1-5.
- Jacques, C., & Dumont, R. (1999).** *Angkor*. Konemann.
- Jacques, C., & Freeman, M. (2006).** *Ancient Angkor*. River Books.
- Jacques, C., & Lafond, P. (2007).** *The Khmer empire: cities and sanctuaries, fifth to the thirteenth centuries*. River Books Press Dist AC.
- James, J. (1995).** Shuttle radar maps ancient angkor. *Science (New York, NY)*, 267(5200), 965.
- Jamison, S. W., & Witzel, M. (1992).** Vedic Hinduism. *Electronic Journal of Vedic Studies*.
- Janse, O. R. (1951).** *Archaeological Research in Indo-China: Volume II. The District of Chiu-Chên During the Han Dynasty: Description and Comparative Study of the Finds*. Harvard University Press.
- Joordens, J. C., Wesselingh, F. P., De Vos, J., Vonhof, H. B., & Kroon, D. (2009).** Relevance of aquatic environments for hominins: a case study from Trinil (Java, Indonesia). *Journal of human evolution*, 57(6), 656-671.

Kijngam, A., Higham, C., Wiriayaromp, W., & Manly, B. (1980). *Prehistoric Settlement Patterns in Northeast Thailand: The Result of Site Surveys Undertaken in January and February 1980* (Vol. 15). Department of Anthropology, University of Otago.

Kim, N. C., Van Toi, L., & Hiep, T. H. (2010). Co Loa: an investigation of Vietnam's ancient capital. *Antiquity*, 84(326).

Kipfer, B. A. (Ed.). (2000). *Encyclopedic dictionary of archaeology*. Springer.

Kish, G. (Ed.). (1978). *A source book in geography* (Vol. 14). Harvard University Press.

Kokolj, Z., Zakšek, K., & Oštir, K. (2011). Application of sky-view factor for the visualisation of historic landscape features in lidar-derived relief models. *Antiquity*, 85(327), 263-273.

Kozłowski, J. K. (1999). *Encyklopedia historyczna świata—tom I: Prehistoria*. Agencja Publicystyczno-Wydawnicza Opres, Kraków.

Kubo, S., Nagumo, N., Shimamoto, S., Him, S., So, S., Chan, V., & Nakagawa, T. (2009). Geomorphological condition, archaeological stratigraphy and ¹⁴C ages of Sambor Prei Kuk Archaeological Site in central Cambodia. In *Proceedings of the General Meeting of the Association of Japanese Geographers* (No. 75, p. 230).

Kummu, M. (2009). Water management in Angkor: Human impacts on hydrology and sediment transportation. *Journal of environmental management*, 90(3), 1413-1421.

Lasaponara, R., Coluzzi, R., & Masini, N. (2011). Flights into the past: full-waveform airborne laser scanning data for archaeological investigation. *Journal of Archaeological Science*, 38(9), 2061-2070.

Leong, S. H. (1977). Ancient Finds from Kampong Jenderam Hilir. *Malaysia In History*, 20 (2), December 1977, 38-47.

Le Xuan Diem, Dao Linh Con, & Vo Si Khai (1995). *Van Hao Óc Eo*, Nha Xuat Ban Khoa Hoc Xa Hoi, Hanoi

Lertlum, S. (2003). Remote Sensing and GIS for Archaeological Applications in Thailand: Case Studies of Royal Road from Angkor to Phimai, the Study at Sukhothai World Heritage Site, and Ayuttaya's Multitemporal GIS Database. In *Proc. of Nara Digital Silk Road Symposium, Nara, Japan, Dec* (pp. 10-12).

Lévy, P. (1943). *Recherches préhistoriques dans la région de Mlu Prei, accompagnées de comparaisons archéologiques et suivies d'un vocabulaire français-kuy: par Paul Lévy.* Impr. d'Extrême-Orient.

Levy, R. M. (2001). Temple Site at Phimai: modeling for the scholar and the tourist. In *Virtual Systems and Multimedia, 2001. Proceedings. Seventh International Conference on* (pp. 147-158). IEEE.

Liu, L., & Chen, X. (2006). Sociopolitical change from Neolithic to Bronze Age China. *Archaeology of Asia*, 149-178.

Liu, L., & Xu, H. (2007). Rethinking Erlitou: legend, history and Chinese archaeology. *Antiquity*, 81(314).

Loisios, D., Tzelepis, N., & Nakos, B. (2007). A methodology for creating analytical hill-shading by combining different lighting directions. In *Proceedings of 23rd international cartographic conference, Moscow*.

Majewicz, A. F. (1989). *Języki świata i ich klasyfikowanie*. Państwowe Wydawn. Nauk.

Mallegni, F. (2004). Zarys ewolucji biologicznej człowieka – od najstarszych hominidów do człowieka współczesnego. *Wielka historia świata*, (Eds.). J. A.

Malleret, L. (1959). *L'archéologie du Delta du Mékong: L'exploration archéologique et les fouilles d'Oc-Ëo. 2 v* (Vol. 43). Ecole française d'Extrême-Orient.

Malleret, L. (1960). L'archéologie du delta du Mékong, Part 2. *La Civilisation Matérielle d'Oc-Ëo, 2*. Ecole française d'Extrême-Orient.

Manguin, P. Y. (1996). Southeast Asian shipping in the Indian Ocean during the first millennium AD. *Tradition and Archaeology: Early Maritime Contacts in the Indian Ocean*, 181-98.

Manguin, P. Y., & Khai, V. S. (2000). Excavations at the Ba The/Oc Eo complex (Viet Nam): a preliminary report on the 1998 campaign. *Southeast Asian Archaeology, 1998*, 107-121.

Mansuy, H. A. (1902). *Stations préhistoriques de Somron-Seng et de Longprao (Cambodge)*. FH Schneider, imprimeur-éditeur.

Mansuy, H., Patte, E., Colani, M., & Fromaget, J. (1925). *Contribution a l'étude de la préhistoire de l'Indochine...* Imprimerie d'Extrême-Orient.

Martin, S., & Grube, N. (2008). *Chronicle of the Maya kings and queens: Deciphering the dynasties of the ancient Maya*. Thames & Hudson.

Marwick, B. (2009). Biogeography of Middle Pleistocene hominins in mainland Southeast Asia: A review of current evidence. *Quaternary International, 202*(1), 51-58.

Matthews, J. M. (1966). *A review of the 'Hoabinhian' in Indo-China*. University of Hawai'i Press.

McAnany, P. A., & Yoffee, N. (2010). Why we question collapse and study human resilience, ecological vulnerability, and the aftermath of empire. *Questioning Collapse: Human Resilience, Ecological Vulnerability, and the Aftermath of Empire, Cambridge University Press, Cambridge*, 1-17.

McDougall, I., Brown, F. H., & Fleagle, J. G. (2005). Stratigraphic placement and age of modern humans from Kibish, Ethiopia. *Nature, 433*(7027), 733-736.

- McKee, B., & Sever, T. L. (1994).** Remote sensing in the Arenal region. *Archaeology, Volcanism, and Remote Sensing in the Arenal Region, Costa Rica*. University of Texas Press, Austin, 135-141.
- McKnight, T. L., & Hess, D. (2000).** Climate zones and types: the Köppen system. *Physical Geography: A Landscape Appreciation*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
- Mertens, D. (1984).** Planning and executing anastylosis of stone buildings. In *Conservation of archaeological excavations* (pp. 121-144). ICCROM.
- Mitchiner, M. (1998).** *The history and coinage of South East Asia until the fifteenth century*. Hawkins Publications.
- Moore, E. H. (1988).** *Moated Sites in Early North East Thailand*. BAR.
- Moore, E., & Freeman, A. (1998).** Circular sites at Angkor: a radar scattering model. *Journal of the Siam Society*, 85(1), 107-19.
- Moore, E., Freeman, A., & Hensley, S. (1998).** Radar imaging methodologies for archaeology: Angkor, Cambodia. In *Conference on Remote Sensing in Archaeology, Boston University Department of Archaeology and Center for Remote Sensing* (pp. 11-19).

Morwood, M. J., & Jungers, W. L. (2009). Conclusions: implications of the Liang Bua excavations for hominin evolution and biogeography. *Journal of Human Evolution*, 57(5), 640-648.

Morwood, M. J., Brown, P., Sutikna, T., Saptomo, E. W., Westaway, K. E., Due, R. A. & Djubiantono, T. (2005). Further evidence for small-bodied hominins from the Late Pleistocene of Flores, Indonesia. *Nature*, 437(7061), 1012-1017.

Morwood, M. J., O'Sullivan, P., Susanto, E. E., & Aziz, F. (2003). Revised age for Mojokerto 1, an early *Homo erectus* cranium from East Java, Indonesia. *Australian Archaeology*, (57), 1-4.

Moser, J. (2001) *Hoabinhian: Geographie und Chronologie eines steinzeitlichen Technocomplexes in Südostasien*. Lindensoft.

Mudar, K., & Anderson, D. D. (2007). New evidence for Southeast Asian Pleistocene foraging economies: faunal remains from the early levels of Lang Rongrien rockshelter, Krabi, Thailand. *Asian Perspectives*, 46(2), 298-334.

Murowchick, R. E. (1986). The development of early bronze metallurgy in Vietnam and Kampuchea: A reexamination of recent work. *The Beginning of the Use of Metals and Alloys*, 182-199.

Ngo Si Hong (1980). Binh Chau (Nghia Binh). A newly discovered Bronze Age site on the central Vietnamese coast. *KCH* 33, 68-74.

Ngô Sĩ Hồng (1987). Back to Dong Dau and fresh knowledge of it. *KCH 1987*, 22-25.

Nguyễn, G. D. (1999). Dieu industry in the local background. *KCH 1999* (3), 5-24.

Nguyễn, K. D. (1990). The lithic workshop at Trang Kenh. *KCH 1990* (3), 64-82.

Nguyễn, K. D. (1998). Nephrite and jadeite manufacturing tradition in prehistoric Viet Nam. *KCH 1998* (4), 15-22.

Nguyễn, K. S. & Tranh Q. T. (2000). Excavation of Lung Leng site: data and comments. *KCH 2000* (1), 15-34.

Nguyễn, K. V. (1987). *Vietnam, a Long History*. Foreign Languages Publishing House.

Nishimura M. (1994). Attribute analysis of the Hoabinhian industry: Implications from a comparative study of Bung cave and Xom Trai cave, Northern Vietnam. *Vietnam Social Sciences* 5, 75-87.

Northcote, T. G., & Hartman, G. F. (Eds.). (2008). *Fishes and forestry: worldwide watershed interactions and management*. John Wiley & Sons.

Noulet, J. B., & Moura, M. J. (1879). *L'âge de la pierre polie & du bronze au Cambodge, d'après les découvertes de MJ Moura..* (Vol. 1). E. Privat.

O'Reilly, D. J. W. (2004). Social aspects of the Ban Lum Khao cemetery. *The origins of the civilization of Angkor*, 1, 301-323.

Obendorf, P. J., Oxnard, C. E., & Kefford, B. J. (2008). Are the small human-like fossils found on Flores human endemic cretins?. *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences*, 275(1640), 1287-1296.

Olsen, J. W., & Ciochon, R. L. (1990). A review of evidence for postulated Middle Pleistocene occupations in Viet Nam. *Journal of Human Evolution*, 19(8), 761-788.

Opitz, R. S., & Cowley, D. C. (2013). Interpreting archaeological topography: Lasers, 3D data, observation, visualisation and applications. *Interpreting Archaeological Topography: 3D Data, Visualisation and Observation*, 1-12.

Oppenheimer, S. (2004). *Out of Eden: the peopling of the world*. Constable & Robinson Ltd.

Oppenheimer, S. (2012). A single southern exit of modern humans from Africa: Before or after Toba?. *Quaternary International*, 258, 88-99.

O'Reilly, D. J., von den Driesch, A., & Vooun, V. (2006). Archaeology and archaeozoology of Phum Snay: a late prehistoric cemetery in northwestern Cambodia. *Asian Perspectives*, 45(2), 188-211.

Organizacja Narodów Zjednoczonych (2009). *World Macro Regions and Components.*

Orton, C. (2000). *Sampling in archaeology.* Cambridge University Press.

Palmer, R. (1978). Aerial archaeology and sampling. *Sampling in Contemporary British Archaeology*, 129-48.

Palmer, R., & Cowley, D. (2010). Interpreting aerial images—developing best practice. In *Space, time, place. Third international conference on remote sensing in archaeology*, 129-135.

Palmer, R., & Cunliffe, B. W. (1984). *Danebury: An Iron Age hillfort in Hampshire: an aerial photographic interpretation of its environs* (Vol. 3). Royal Commission on Historical Monuments (England).

Parcak, S. H. (2009). *Satellite remote sensing for archaeology.* Routledge.

Parmentier, H., Finot, L., & Goloubew, V. (1926). *Le temple d'Içvarapura (Bantây Srëi, Cambodge)* (Vol. 1). G. Vanoest.

Pelliot, P. (1903). Le Fou-nan. *Bulletin de l'Ecole française d'Extrême-Orient*, 3(1), 248-303.

Penny, D., Pottier, C., Fletcher, R., Barbetti, M., Fink, D., & Hua, Q. (2006). Vegetation and land-use at Angkor,

Cambodia: a dated pollen sequence from the Bakong temple moat. *Antiquity*, 80 (309).

Piaget, J. (2013). *The mechanisms of perception*. Routledge.

Pigott, V. C., & Ciarla, R. (2007). On the origins of metallurgy in prehistoric Southeast Asia: The view from Thailand. *Metals and mines: Studies in archaeometallurgy*, 76-88.

Pigott, V. C., & Weisgerber, G. (1998). *Mining archaeology in geological context: The prehistoric copper mining complex at Phu Lon, Nong Khai Province, northeast Thailand. Der Anschnitt. Beiheft, 8, 135-162.*

Podobnikar, T. (2009). Methods for visual quality assessment of a digital terrain model. *SAPI EN. S. Surveys and Perspectives Integrating Environment and Society*, (2.2).

Pope, G. G. (1985). Evidence of Early Pleistocene hominid activity from Lampang, northern Thailand. *Bulletin of the Indo-Pacific Prehistory Association*, 6, 2-9.

Pottier C. (2012). Beyond the temples: Angkor and its territory. In: *Haendel A. (ed) Old Myths and New Approaches: Interpreting Ancient Religious Sites in Southeast Asia*. Clayton: Monash University Publishing, 12 - 27.

Pottier, C. (2000). Some evidence of an inter-relationship between hydraulic features and rice field patterns at Angkor during ancient times. *上智アジア学*, 18, 99-119.

Pottier, C. (2006). Under the western Baray waters. In *Uncovering Southeast Asia's Past: Selected Papers from the 10th International Conference of the European Association of Southeast Asian Archaeologists: the British Museum, London, 14th-17th September 2004* (Vol. 10, p. 298). NUS Press.

Pottier, C. (2007). *Les premières capitales d'Angkor (Cambodge)*. Paris: L'École française d'Extrême Orient

Pryce, T. O., Brauns, M., Chang, N., Pernicka, E., Pollard, A. M., Ramsey, C., ... & Sayavongkhamdy, T. (2011). Isotopic and technological variation in prehistoric Southeast Asian primary copper production. *Journal of Archaeological Science*, 38(12), 3309-3322.

Quan, P. Q., & Can, T. (1982). The pirogue-coffins at Xuan La (Ha Son Binh Province). *KCH 44*, 36-50.

Rabett, R. J. (2012). *Human adaptation in the Asian Palaeolithic: hominin dispersal and behaviour during the Late Quaternary*. Cambridge University Press.

Rączkowski, W. (2002). *Archeologia lotnicza: metoda wobec teorii* (No. 47). Wydawnictwo Naukowe.

Ray, H. P. (1989). Early maritime contacts between South and Southeast Asia. *Journal of Southeast Asian Studies*, 20(01), 42-54.

Reich, D., Patterson, N., Kircher, M., Delfin, F., Nandineni, M. R., Pugach, I. & Stoneking, M. (2011). Denisova admixture and the first modern human dispersals into Southeast Asia and Oceania. *The American Journal of Human Genetics*, 89(4), 516-528.

Reid, A. (1999). *Charting the shape of early modern Southeast Asia*. Silkworm Books.

Reinecke, A., & Lê, D. S. (1998). *Einführung in Die Archäologie Vietnams*. Linden-Soft.

Reinecke, A., Lê, D. S. & Lê, D. P. (1999). Zur Vorgeschichte im nördlichen Mittelvietnam. Eine Bestandsaufnahme nach vietnamesisch-deutschen feldforschungen. *BAVA*, 20, 5-111.

Reinecke, A., Vin, L., & Seng, S. (2009). *The first golden age of Cambodia: excavation at Prohear*. Deutschen Archäologischen Instituts.

Riley, D. N. (1987). *Air photography and archaeology*. Duckworth.

Rispoli, F. (2007). The Incised & Impressed Pottery Style of Mainland Southeast Asia: Following the Paths of Neolithization. *East and West*, 235-304.

Rispoli, F., Ciarla, R., & Pigott, V. C. (2013). Establishing the Prehistoric Cultural Sequence for the Lopburi Region, Central Thailand. *Journal of world prehistory*, 26(2), 101-171.

Roberts, B. W., Thornton, C. P., & Pigott, V. C. (2009). Development of metallurgy in Eurasia. *Antiquity*, 83(322).

Romain, W. F., & Burks, J. (2008). LiDAR Assessment of the Newark Earthworks. *Current Research in Ohio Archaeology 2008*.

Rouse, I. (1960). The classification of artifacts in archaeology. *American Antiquity*, 313-323.

Rowe, J. H. (1966). Diffusionism and archaeology. *American Antiquity*, 334-337.

Sargent, A. (2001). 'RCHME'1908-1998-A history of the Royal Commission on the Historical Monuments of England. *Transactions of the Ancient Monuments Society*, 45, 57-80.

Savino, J., & Jones, M. D. (2007). *Supervolcano: The Catastrophic Event That Changed the Course of Human History: Could Yellowstone Be Next*. Career Press.

Scarborough, V. L., Schoenfelder, J. W., & Lansing, J. S. (2000). Ancient water management and landscape transformation at Sebatu, Bali. *Bulletin of the Indo-Pacific Prehistory Association*, 20, 79-92.

Schiffer, M. B., Sullivan, A. P., & Klinger, T. C. (1978). The design of archaeological surveys. *World archaeology*, 10(1), 1-28.

Schoff, W. H. (1917). Navigation to the Far East under the Roman Empire. *Journal of the American Oriental Society*, 37, 240-249.

Scott, J. C. (2009). *The art of not being governed: An anarchist history of upland Southeast Asia.* Yale University Press.

Shimamoto, S., Yamamoto, N., & Nakagawa, T. (2008). Reexamination on the dating of ceramics of Sambor Prei Kuk found by BP Groslier. *Journal of Southeast Asian Archaeology*, 28, 47-60.

Shimoda I., (2010). *Study on the ancien Khmer city Isanapura.* PhD thesis, Waseda University, Tokio.

Shimoda, I., Him, S., Seng, K., Chang, V., Chhum, M., So, S., & Nakagawa, T. (2006). Preliminary Report on the Excavation Survey at the Prasat Sambor, Sambor Prei Kuk, 2004– 2005. *Journal of Southeast Asian Archaeology*, 26, 117-145.

Shuyun, S. U. N., Rubin, H., & Murray, J. K. (1983). A preliminary study of early Chinese copper and bronze artifacts. *Early China*, 261-289.

Smagur, E & Hanus, K. (in press). Kattigara of Claudius Ptolemy and Óc Eo: the issue of trade between the Roman Empire and Funan. *Proceeding of the XIV EurASEAA conference, Dublin 2012.*

Sørensen, P. (1986). Kettledrums of Heger type I: some observations. *Ian and Emily Glover (ed.). Southeast Asian Archaeology.* B.A.R. International.

Southworth, W. A. (2008). The Date of the Baphuon and the Later Chronology of Angkor. In *Selected Papers from the 10th International Conference of the European Association of Southeast Asian Archaeologists: the British Museum, London, 14th-17th September 2004: Interpreting Southeast Asia's past, monument, image, and text* (Vol. 10, p. 25). NUS Press.

Stark, M. T. (2004). Pre-Angkorian and Angkorian Cambodia. *Southeast Asia: From Prehistory to History*, 89-120.

Stark, M. T. (2006). Early mainland Southeast Asian landscapes in the first millennium AD. *Annu. Rev. Anthropol.*, 35, 407-432.

Stark, M. T., Griffin, P., Phoeurn, C., Ledgerwood, J., Dega, M., Mortland, C. & Latinis, K. (1999). Results of the 1995-1996 archaeological field investigations at Angkor Borei, Cambodia. *Asian perspectives* 38(1), 7-36.

Stern, P. (1927). *Le Bayon d'Angkor et l'èvolution de l'art khmer*. P. Geuthner.

Stern, P. (1951). Diversité et rythme des fondations royales khmères. *Bulletin de l'Ecole française d'Extrême-Orient*, 44(2), 649-687.

Suarez, T. (1999). *Early Mapping of Southeast Asia: The Epic Story of Seafarers, Adventurers, and Cartographers Who First Mapped the Regions Between China and India*. Tuttle Publishing.

Szafar, T. (1971). *W cieniu świątyń Angkoru. Kambodża wczoraj i dziś.* Nasza Księgarnia.

Talbot, S., & Chutima, J. (2001). Northeast Thailand before Angkor: Evidence from an archaeological excavation at the Prasat Hin Phimai. *Asian Perspectives*, 40(2), 179-194.

Taylor, K. W. (1983). *The Birth of Vietnam.* Univ of California Press.

Theunissen, R., Grave, P., & Bailey, G. (2000). Doubts on diffusion: challenging the assumed Indian origin of Iron Age agate and carnelian beads in Southeast Asia. *World archaeology*, 32(1), 84-105.

Ti, H., & Dadao, W. (1983). Commentary on the plates. *The Chinese Bronzes of Yunnan*, 217-41.

Tieu, L. T. (1977). *Khu Mo Co Chau Can.* Archaeology Institute, Ha Noi.

Trinh, S. (1977). From the stone ring to the bronze ring. *KCH* 23, 51-56.

Van Cay, Q. (1995). Archaeological discoveries and study in Than Sa Valley and problem of Nguom industry. *KCH* 1995 (1), 3-17.

van Liere, W. J. (1980). Traditional water management in the lower Mekong Basin. *World Archaeology*, 11(3), 265-280.

Van Schendel, W. (2002). Geographies of knowing, geographies of ignorance: jumping scale in Southeast Asia. *Environment and Planning D*, 20 (6), 647-668.

Van Tan, H. (1980). Nouvelles recherches préhistoriques et protohistoriques au Vietnam. *Bulletin de l'Ecole française d'Extrême-Orient*, 68(1), 113-154.

Van Tan, H. (1997). The Hoabinhian and before. *Bulletin of the Indo-Pacific Prehistory Association*, 16, 35-41.

Verhoeven, G. J. (2009). Providing an archaeological bird's-eye view—an overall picture of ground-based means to execute low-altitude aerial photography (LAAP) in Archaeology. *Archaeological Prospection*, 16(4), 233-249.

Vickery, M. (1985). The reign of Suryavarman I and royal factionalism at Angkor. *Journal of Southeast Asian Studies*, 16(2), 226-44.

Vickery, M. (1986). Some remarks on early state formation in Cambodia. *Southeast Asia in the 9th to 14th Centuries*, 95-115.

Vickery, M. (1998). *Society, economics, and politics in pre-Angkor Cambodia: Angkor Thom, une utopie réalisée? the 7th-8th centuries.* Centre for East Asian Cultural Studies.

Walter, R. C., Buffler, R. T., Bruggemann, J. H., Guillaume, M. M., Berhe, S. M., Negassi, B. & Gagnon, M. (2000). Early human occupation of the Red Sea coast of Eritrea during the last interglacial. *Nature*, 405(6782), 65-69.

Webb, M. C. (1975). The flag follows trade: An essay on the necessary interaction of military and commercial factors in state formation. *Ancient civilization and trade*, 155-209.

Wehr, A., & Lohr, U. (1999). Airborne laser scanning—an introduction and overview. *ISPRS Journal of Photogrammetry and Remote Sensing*, 54(2), 68-82.

Wheatley, P. (1983). *Nāgara and Commandery: origins of the Southeast Asian urban traditions*. University of Chicago, Department of Geography.

White, J. C. (1982). Prehistoric environment and subsistence in Northeast Thailand. *Southeast Asian Studies Newsletter* 9: 1, 3.

White, J. C., & Hamilton, E. G. (2009). The transmission of early bronze technology to Thailand: new perspectives. *Journal of World Prehistory*, 22(4), 357-397.

White, J. C., & Pigott, V. C. (1996). Production in Pre-state Thailand. *Craft specialization and social evolution: in memory of V. Gordon Childe*, 93, 151.

Whitfield, S. (Ed.). (2004). *The Silk Road: trade, travel, war and faith*. Serindia Publications, Inc.

Wilson, D. R. (2000). *Air Photo Interpretation for Archaeologists*. Brimscombe.

Wittfogel, K. A. (1956). *The hydraulic civilizations*. University of Chicago Press.

Wolters, O. W. (1999). *History, culture, and region in Southeast Asian perspectives* (No. 26). SEAP Publications.

Woś, A. (2006). *Meteorologia dla geografów*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.

Yunxiang, B. (2003). A Discussion on Early Metals and the Origins of Bronze Casting in China. *Chinese Archaeology*, 3(1), 157-165.

Zhijun, Z. (1998). The Middle Yangtze region in China is one place where rice was domesticated: phytolith evidence from the Diaotonghuan Cave, Northern Jiangxi. *Antiquity*, 72(278), 885-897.

SPIS I ŹRÓDŁA DO ILUSTRACJI

Il. 1. Mapa polityczna Azji Południowo-Wschodniej.

Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:ASEAN_countries_capitals-en.svg

Il. 2. Mapa fizyczna Azji Południowo-Wschodniej.

Źródło: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Asia-map.png>

Il. 3. Typowy krajobraz doliny Mekongu

Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Boats_on_Tonle Sap_river.jpg

Il. 4. Hipotetyczny zasięg Sundalandu.

Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Platforma_y_regi_B3n_de_la_Sonda.PNG

Il. 5. Krajobraz doliny Lenggong.

Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lenggong,_Gerik_-_panoramio.jpg

Il. 6. Czaszka Homo floresiensis.

Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Homo_floresiensis.jpg

Il. 7. Wykopaliska na stanowisku Ban Chiang.

Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ban_Chiang_excavations.jpg

Il. 8. Pochówek z Ban Non Wat.

Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bannonwat_all9.jpg

II. 9. Stanowisko Lovea w Kambodży.

Wykonanie - Kasper Hanus

II. 10. Renesansowa mapa Azji Południowo-Wschodniej na podstawie Ptolemeusza.

Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ptolemy_Asia_detail.jpg

II. 11. Sieć kanałów łączących Angkor Borei i Óc Eo.

Źródło: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Oceo.jpg?uselang=pl>

II. 12. Stela z Sdok Kak Thom. Od prawej kolejno strony A, B, C, D.

Źródło: <https://anangpaser.files.wordpress.com/2013/07/the-sdok-kok-thom-inscription.jpg>

II. 13. Świątynia Preah Ko.

Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Preah_Ko_2010.JPG

II. 14. Świątynia Preah Ko.

Źródło: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Koh_Ker_temple\(2007\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Koh_Ker_temple(2007).jpg)

II. 15. Zachodni Baray i Zachodni Mebon na zdjęciu lotniczym.

Źródło: http://www.nationalgeographic.com/es/historia/grandes-reportajes/angkor-la-ciudad-sagrada_455/3#

Il. 16. Angkor Watt, na pierwszym planie współcześni mnisi buddyjscy.

Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Buddhist_monks_in_front_of_the_Angkor_Wat.jpg

Il. 17. Świątynia Bajon.

Źródło: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bayon,_Angkor_\(2\).JPG](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bayon,_Angkor_(2).JPG)

Il .18. Relief z Bajon przedstawiający wojsko khmerskie.

Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Angkor_ThomBasRelief.JPG

KASPER HANUS - ABSOLWENT
INSTYTUT ARCHEOLOGII
UNIwersytetu Jagiellońskiego
w Krakowie i doktorant
w Instytucie Archeologii
Uniwersytetu im. Adama
Mickiewicza w Poznaniu. W 2014
obronił pracę magisterską
omawiającą zastosowanie
metod teledetekcyjnych
w badaniu średniowiecznej
stolicy Imperium Khmerów -

ANGKOR. Obecnie przygotowuje dysertację na
temat społecznej roli wody w miastach-oazach
szlaku Jedwabnego w prowincji Xinjiang
w Chinach. Uczestnik badań archeologicznych
w Azji Południowo - Wschodniej: Kambodży i Laosie,
jak również w innych częściach świata, między
innymi w Nepalu, Wielkiej Brytanii i Stanach
Zjednoczonych.

Niniejsza książka porusza tematykę, która nigdy nie
znajdowała się w kręgu zainteresowań polskich
badaczy. Sama stanowi przyczynek do szerszych
studiów nad archeologią i historią Azji
Południowo - Wschodniej. Autor w swoich
rozważaniach prowadzi czytelnika od okresu
sprzed rewolucji neolitycznej, poprzez epokę brązu
i żelaza, do formowania się ośrodków
protomiejskich i protopaństwowych oraz
dominacji Imperium Khmerskiego.
Zebrane w bibliografii źródła są dowodem
ogromnego nakładu sił i przejawem pasji wkładanej
przez autora w swoją pracę naukową.

OD REDAKCJI

ISBN 978-83-945719-8-6

ISBN 978-83-945719-9-3